

MARC DESTI

ANADOLU UYGARLIKLARI

KÜLTÜR KİTAPLIĞI 4

4. BASKI

DOST

ANADOLU UYGARLIKLARI

MARC DESTI

Türkçesi: MUNA CEDDEN

YENİTAŞ ÇAĞI'NDAN BÜYÜK İSKENDER'İN LYKİA'SINA KADAR GENİŞ BİR TARİHSEL ÇERÇEVE ÜZERİNE KURULU OLAN BU KİTAP, SADECE ANADOLU TARİHİNE DEĞİL DÜNYA TARİHİNE DE YÖN VEREN BAŞLICA UYGARLIKLARI İNCELEMEKTEDİR.
SON BİLİMSEL BULGULAR IŞIĞINDA ANADOLU TARİHİNİ NESNEL BİR BAKIŞLA ELE ALAN BU KİTAP, KONU HAKKINDA YAZILMIŞ ÖZLÜ KILAVUZLARDAN BİRİDİR.

Kültür Kitaplığı: 4; Tarih: 2

D

KÜLTÜR KİTAPLIĞI: 4

D

Marc Desti

Doğal ve kültürel mirasın korunması için dünya çapında çalışan Marc Desti, Ecole du Louvre'da profesördür.

Desti, Marc
Anadolu Uygarlıkları
ISBN 978-975-298-156-0 / Türkçesi: Muna Cedden
Nisan 2019, Ankara, 140 sayfa
Kültür Kitaplığı: 4; Tarih: 2

ANADOLU UYGARLIKLARI

Marc Desti

DOST

ISBN 978-975-298-156-0

Les civilisations anatoliennes
Marc Desti

Birinci baskı, Nisan 2005, Ankara
İkinci baskı, Ağustos 2009, Ankara
Üçüncü baskı, Aralık 2013, Ankara
Dördüncü baskı, Nisan 2019, Ankara

Türkçesi, Muna Cedden

Teknik hazırlık, Mehmet Dirican

Baskı, Pelin Ofset Ltd. Şti. / *Sertifika No:* 16157
İvedik Organize Sanayi Bölgesi, Matbaacılar Sitesi
1514. Sokak no: 28-30 Yenimahalle / Ankara
Tel: (0.312) 395 25 80-81 • Faks: (0.312) 395 25 84

Erdal Akalın - Dost Kitabevi / *Sertifika No:* 12386
Karanfil Sokak No: 11/4, Kızılay 06420 Ankara
Tel: (0.312) 435 93 70 • Faks: (0.312) 419 18 51
www.dostyayinevi.com • bilgi@dostyayinevi.com

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

Fransa, ilk gezginlerden bu yana, günümüz Türkiyesi'nin sınırları içerisinde yer alan Anadolu toprakları üzerinde birbiri ardınca yeşeren uygarlıkların tanınmasında ve bunlardan arta kalan eserlerin gün ışığına çıkarılmasında belli bir rol oynamıştır. Kapadokya'nın doğal çerçevesi, ilk kez 1712 yılında, 14. Louis'nin görevli olarak gönderdiği Paul Lucas tarafından betimlenmişti. Paul Lucas bölgeye özgü peri bacalarını gösteren bir çizimi *Voyages du Sieur Paul Lucas fait par ordre du Roy en Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique* adlı eserinde yayımladı. Lucas'nın daha çok hayal gücünü çalıştırarak yaptığı betimlemeler Fransa Sarayı'nda tam bir rezalete sebep olmuş ve 14. Louis, Babıâli nezdindeki elçisi kont Dessalleurs'den bir soruşturma yapmasını istemişti. Oysa, Paul Lucas'nın anlattıkları hayal ürünü değildi; peribacalarını konut veya mezar gibi kullanılmak üzere inşa edilmiş piramitler sanmıştı. Tahmini doğruydu ama bunların insan eliyle yapıldıkları yanılgısına düşmüştü. Buna karşılık, Fransa'nın İstanbul'daki elçisi Kont De Choiseul-Gouffier, 1776'da Küçük Asya'ya yaptığı bir seyahat sırasında Telmessos'ta (bugünkü Fethiye) gördüğü Lykia tipi kaya mezarlarının cephelerini Persepolis'tekilerle karşılaştırırken

yanılmamıştı. 1782 yılında yayımladığı *Voyage pittoresque dans l'Empire ottoman*'la Lykia'yı Avrupalılara tanıtır.

19. yüzyıla geldiğimizdeyse, bu kez gözüpek seyyahlar Hititlerin yerleşim alanlarını "icat" edecek ve bunların yeniden hayat bulmalarına çalışacaklardı. Küçük Asya'da bir görev gezisi yapma fırsatını elde eden Charles Texier, 28 Temmuz 1834 günü Ankara'dan çıkıp Kapadokya'yı görmeye hazırlanıyordu. Bugünkü adı Kızılırmak olan Halys'i aşıp epeyce köy gezdikten sonra Boğazköy'e varınca, karşısına çıkan çok sayıdaki tarihi esere *Ville Pélasgique* başlıklı bir raporda yer verir. Boğazköy'ün Hitit Krallığı'nın başkenti olduğu sonradan keşfedilecekti; arkeoloji biliminin Hititlere yeniden hayat vermesinden önce bu kavim hakkındaki bilgiler yalnızca Ahdi Atik'te aktarılanlarla sınırlıydı.

Anadolu'da yapılan ilk kazılarda da Fransa belli bir rol üstlenecekti. Charles Texier'nin 1835'te ziyaret ettiği Aphrodisias'a 20. yüzyılın başında bir Fransız araştırma grubu gönderilir. Ardından, İzmir-Kasaba Demiryolu Şirketi müdürü, aynı zamanda amatör bir arkeolog ve koleksiyoncu olan Paul Gaudin, Osmanlı yetkililerinden bu ören yerinde araştırma yapılması için izin ister. 1904 yılında alınan izinle Aphrodisias'taki ilk arkeolojik araştırma başlatılır. Ancak, Fransa ile Türkiye'nin gerçek anlamda buluşması için biraz daha zaman geçmesi gerekiyordu. Günümüzde, Bergama'daki büyük Zeus Altarı Berlin'de, Xanthos'taki Nereidler Anıtı'ysa Londra'da bulunmaktadır. Bu durum tesadüfi olmayıp Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. ve 20. yüzyıllarda Avrupa'nın güçlü devletleriyle girdiği ilişkilerin bir sonucudur. Basra, Bağdat, İskenderiye'deki Fransız konsolosları Mezopotamya ve Mısır'daki kadim yerleşim birimlerinin ve tarihi eserlerin keşfinde birinci dereceden rol oynamışken, aynı ilgiyi Anadolu'dan esirgemişlerdi. 19. yüzyılda, tüm ilgi Küçük Asya'nın doğusunda kalan topraklarda keşfedilen kadim uygarlıkların

geniş çaplı eserlerine yoğunlaşmışken, Küçük Asya'da ilgi çeken yalnızca Yunan-Roma dönemine ait ören yerleriydi ve Anadolu içlerinde çok önemli keşiflerin yapılabileceği hiç kimsenin aklına gelmiyordu.

Siyasi bağlaşmalar da Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki ören yerlerine arkeolojik araştırma ekiplerigönderen Batılı ülkelerin yaptıkları tercihleri etkilemiştir. Bu ekiplerin kazı yapabilmeleri ve günyüzüne çıkardıkları eserlerin tümünü veya bir kısmını ülkelerine götürebilmeleri için padişahtan bir ferman elde etmeleri gerekiyordu. 20. yüzyılın başında, Babıâli'nin Prusya İmparatorluğu'yla yakınlaşması sonucu, Almanya, 1904-1913 yılları arasında, Hattuşaş'ta birtakım kazılara girişti. Geçmişte ve günümüzde Yunanistan'da, İtalya'da veya Mısır'da ve Ortadoğu'da olduğu gibi, büyük bir Fransız arkeoloji ekibinin yıllarca hatta onyıllarca önemli bir ören yerini üs edinip büyük çaplı çalışmalar yaptığı görülmemiştir.

I. Bölüm

YENİTAŞ ÇAĞI

Türkiye topraklarındaki ilk insanyerleşimleri, kuşkusuz, Yenitaş Çağı'ndan (Neolitik) çok daha eski dönemlere tarihlenir. Anadolu'daki ilk insan izleri Orta Aşölyen (*acheulien*) dönemine, yani İÖ 700000'lere kadar uzanır. Fakat gerçek anlamda gözlemlenebilen ilk insan yerleşimleri İÖ 70000'lere aittir.

Anadolu Yaylası'nın güneyindeki Antalya bölgesinde bulunan Karain Mağarası 1946 yılında Kılıç Kökten tarafından bulunmuş ve 1974'e kadar dönemler halinde kazılmıştır. Kılıç Kökten'in 1974 yılındaki ölümünden sonra 1985 yılına kadar kazılara ara verilmiş, 1985 yılında asistanı Prof. Dr. Işın Yalçınkaya tarafından Karain kazıları tekrar başlatılmıştır. Mağarada Yontmataş Çağı'nın (Paleolitik) üç ana dönemine ait sekiz tabaka tanımlanmıştır ve Kökten'e göre buradaki insan varlığı Yenitaş Çağı'na kadar sürmüştür. Alt Yontmataş Çağı'nda ortaya çıkan, Aşölyen kültürü tipi ikiyüzlü el baltaları Anadolu'da görülen en eski aletlerdendir. Orta Yontmataş Çağı'na rastlayan Musteryen (*moustérien*) kültürü alet yapım tekniği Levallois kültürü tekniğine benzer: Gün ışığına çıkarılan aletler arasında üçgen uçları ve kazıyıcıları sayabiliriz. Üst Yontmataş Çağı'nın Orinyasyen

(*aurignacien*) kültürü dönemindeyse el aletlerinde çeşitliliğin ve kesici alet sayısının arttığı gözlemlenir. Karain'deki kazıları yürüten Kökten'in yaptığı aşırı yorumlar daha sonra bazı soru işaretleri yaratmış ve kazılara bu kez Türklerden ve Almanlardan oluşan bir ekip devam etmiştir. Mağarada gerçekten de Orta ve Geç Üst Yontmataş çağlarına ait insan varlığı izleri tanımlanmıştır; buna karşılık, bir Orinyasyen döneminin yaşandığına dair herhangi bir ize rastlanmamıştır. Karain'de bulunan ve Yenitaş'a tarihlenen malzeme yatay kulplu, cilalı, siyah çömlek kırıklarından ibarettir; bunlardan boyalı olan kimi parçalar kırmızı veya krem rengindedir ve daha yakın dönemlere aittir.

1990'dan bu yana yapılan araştırmalar bu bölgedeki eski tarihöncesi çağların incelenmesine yol açmıştır. Türkiye'nin hâlâ çok az bilinen Akdeniz bölgesinde, Amanos Dağı'yla Cassius Dağı arasında yapılan araştırmalar sonucu bugünkü deniz seviyesine yakın yüksekliklerde bulunan iki mağara keşfedildi: Üçağızlı I ve II; bunlardan birincisi +18, diğeri +8 metrededir. Özellikle Fransa'yla İspanya'nın Cantabria Dağları arasında kalan bölgede olduğu gibi, Batı'da rastlanan örneklerinin aksine bu iki mağarada herhangi bir duvar bezemesi bulunmadığını belirtelim; bugüne kadar da Ortadoğu'da duvar bezemeli büyük mağaralara rastlanmamıştır. Bulunan kaya bezemelerinin tarih yelpazesi en fazla üst Yontmataş'tan tarihsel zamanlara kadar uzanır. Üçağızlı I Mağarası'nda gün ışığına çıkarılan tabakalar Ortadoğu'daki Orinyasyen dönemin eski evrelerine aittir (günümüzden 32000 yıl öncesi). Yüzeyin hemen altında bulunan tabakalar, sığır, geyik ve deniz kabukluları gibi bol miktarda hayvan kalıntısı barındırıyordu. Mağara sakinleri esas olarak ilk iki türle beslenirken, denize yakın olmaları nedeniyle ınönülerine deniz ürünlerini de katıyor olsalar gerekti. Döneminen düstri ürünleriyse daha çok yongalar ve kesici aletlerdi. Mağaranın daha alt tabakaları Orta Yontmataş'a tarihlenebilecek niteliktedir.

Ortataş Çağı tarihöncesi dönemlerde bir dönüm noktasıdır; çok ilkel düzeyde de olsa, yavaş yavaş tarımla uğraşmaya başlayan bir kısım insan topluluğunun yerleşik düzene geçmesine sahne olur. Yontmataş Çağı'nın insan toplulukları, av kovalarken zaman zaman yer değiştirmek ve bulundukları bölgede geçici kamplar kurmak zorunda kalsalar da, genellikle mağara içlerinde veya kaya oyuklarında yaşıyorlardı. Akdeniz kıyısındaki Beldibi kaya oyuğundaki insanizleri Ortataş Çağı'na uzanır ve içerisinde Filistin'deki Nattuf kültürüne benzer işlenmiş minik taş aletlerle yabani tahıl toplamakta kullanılan oraklar bulunmuştur. Ancak, dönemin insanı yaşamını esas olarak avcılıkla sürdürüyordu. Yerleşik düzene geçilmesi, ardından Yenitaş Çağı'nın ilerlemesi ve ilk köylerin ortaya çıkmasıyla birlikte, insan, artık güvenliği ve doğal kaynaklara yakınlığı dikkate alarak seçtiği sabit bir yöreye yerleşmeye başlar. Bu yerleşim birimleri artıkonyıllarca hatta yüzyıllarca insan işgaline maruz kalacak, birbiri ardınca gelen yeni işgalciler izlerini üst üste bırakacaklardır. Bu üst üste yığılan değişik kültür tabakaları yapay bir yükselti meydana getirecek ve yerleşim birimlerinin terk edilmesinin ardından devreye giren erozyon buraları birer tümseğe, höyüğe veya tepeye dönüştürecektir. Türkiye'de höyük (Alacahöyük, Zeyvehöyük) veya tepe (Karatepe, Kültepe) diye adlandırılan yöreler Suriye ve Irak'ta *tell* diye bilinir. Yenitaş Çağı'ndan itibaren Anadolu'da çok sayıda yapay tümsek oluşur.

Yenitaş Çağı'nın ilk dönemi araştırmacılarca iki evreye ayrılmıştır. Oldukça kısa süren keramiköncesi Yenitaş A (PPNA, *Pre Pottery Neolithic A*) evresi (İÖ 8300-7600) boyunca ekonomi esas olarak tarıma dayalı olmakla birlikte avcılık henüz terk edilmemişti. Bu dönemde, taşla kilin bir arada kullanıldığı yapı kümeleri de ortaya çıkar. Keramiköncesi Yenitaş B (PPNB, *Pre Pottery Neolithic B*, İÖ 7600-6000) evresi Orta-Fırat havzası kökenli bir uygarlığın gelişmesine sahne olur. Tarım uygulaması

yaygınlaşırken evlerin mimarisi yuvarlak veya ovalden dikdörtgene dönüşür ve çok gelişkin yeni tipte silahlar imal edilir. Hayvan yetiştiriciliği de gelişir. Keçi ve koyun ilk olarak Zagros Dağları'nda evcilleştirilmişken bu uğraş tüm Ortadoğu'ya yayılır. İÖ 7. binin sonunda hayvan yetiştiriciliği artar ve dönemin sonunda ateş sanatları geliştirilir. Yerleşim alanı iyiden iyiye düzenlenir ve evler çoğunlukla bir merkez avlunun çevresine dizilir. Doğu ve Orta Anadolu'nun keramiköncesi Yenitaş Çağı'nın köklerini Ortadoğu'da ve Irak yaylalarında aramak gerek. Gerçekten de, taş endüstrisini ve mimariyi (bir hücre planına göre yapılan anıtlar) dikkate alarak yapılan karşılaştırmalar sonucu bu bölgeler arasında belli bir bağ ortaya çıkarılmıştır.

Güneydoğu Anadolu'da İÖ 8200'den çok önce görülen Yenitaş Çağı'nın başlangıcını günümüzde daha kesin bir şekilde tarihlendirebiliyoruz (Cauvin, 1994, s. 123). İÖ 7500 dolaylarında, Tuz Gölü çevresinde yoğun bir nüfus birikimi görülür. Hacılar Höyüğü'nde gün ışığına çıkarılan köyün tarihini kesin bir şekilde henüz saptayamasak da, Kapadokya'daki Aşıklı Höyük İÖ 8. bine tarihlenen daha bütünlüklü ürünler vermektedir. Aşıklı Höyük Kapadokya'nın kuzeydoğusunda, Aksaray'ın 25 km güneydoğusunda, vadinin yeşile boyandığı tek nokta olan Melendiz Çayı kıyısında olup 1963 yılında Pennsylvania Üniversitesi'nden E. Gordon tarafından keşfedilmiştir. 1964-1965 yıllarında yapılan yüzey araştırmalarında bulunan obsidyen (volkan camı) aletler tahlil edilmiş ve yine bulunan odun kömürü parçaları karbon 14 (C14) yöntemiyle tarihlendirilmişti.

Çayönü

Diyarbakır yakınlarındaki Çayönü, Yukarı-Mezopotamya'da, Dicle'nin yukarı havzasında, doğu yönündeki bu uzak

uçta bilinen ilk önemli köydür. Keramik öncesi Yenitaş Çağı'nın bu yerleşim birimi Toros Dağları'nın doğu ucunun dibinde, Dicle'nin bir kolunun sağ kıyısında yer alır. Ören yerinde 1964-1981 yılları arasında yapılan kazılar bir Türk-Amerikan karma ekibi tarafından yürütülmüştü. Çayönü İÖ 7250-6750 arasında iskân edilmiş –höyüğün temelinde kalibreli C14 yöntemiyle yapılan ölçümler İÖ 8700-8500 arasını göstermiştir– ve bir tepenin üzerine konumlanmıştır. Köyü işgal edenler tepenin ortasını düzleyerek buna zamanla bir kare şekli kazandırmış ve düzenli bir plan izleyerek temelleri taştan, dikdörtgen biçiminde anıtsal yapılarla donatmışlardır. Kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan bir toprak ev bize uygulanan inşaat yöntemi hakkında kesin bilgiler sunar: Tek bir odadan oluşan evin çatısı bir korkulukla çevrili düz bir damdan ibarettir. Beş yüz yıllık bir süre boyunca evlerin tümü güney, güneydoğu yönüne çevrili yapılmıştır. Ayrıca, Çayönü'nde giriş kapıları çatıda yer alan tahıl ambarları da bulunmuştur. Binaların üstyapısı pişmemiş topraktan tuğla ve ahşap kullanılarak oluşturulmuştur; evlerden birinin zemini yaklaşık 20 metrekare genişliğinde "mozaik" görüntüsü veren harç üzerine döşenmiş pembe taşlarla kaplıdır ve zeminin kenarları boyunca birer çift beyaz çizgi çekilmiştir. Binanın bu özel dekorunun yanı sıra, aynı yerde üzeri yarım rölyefle bir insan yüzü bezeli bir taş blokun bulunması araştırmacılara buranın bilinen ilk tapınaklardan biri olabileceğini düşündürmüştür. Kalın duvarlarla çevrili ve çok sayıda oda barındıran bir başka yapının bir odasında da onlarca insan kafatası bulunmuştur. Bu bina da olasılıkla belli bir tapım için kullanılıyordu.

Çayönü'nde kazı yapan araştırmacılar ören yerinde dört ayrı evre saptamışlardır. Bu evrelerin en eskisi olan birincisi boyunca, leğen biçiminde inşa edilmiş basit evlerin ardından hemen *ızgara tipi* denilen bir plana göre dikilmiş taştan yapılar ortaya çıkmıştır. Dikdörtgen biçimindeki bu yapıların toprak sıvama

zemini, birbirine paralel alçak duvarlar üzerine konulmuş ahşap kirişlerden meydana gelen bir taban üzerine oturur; yapı planına ızgara görüntüsü veren de budur. İkinci evrede, karşımıza, içeriden ahşap dikmelerle berkitilmiş taş duvarlı ve dikdörtgen biçiminde tek hücreli evler çıkar. Taş levhalarla örülü zeminin üzeri alçı sıvalıdır. Üçüncü evreye ait evler *hücre tipi* planlıdır ve her ev pek çok hücreden meydana gelir. Evlerin pişmemiş toprak tuğlayla örülü dış duvarları taş örgülü bir temel üzerinde yükselir. Genel kanıya göre, bu yapıların zemin katı kiler, üst katı da yaşama alanı olarak kullanılmıştır. Dördüncü evredeki yapılar dikdörtgen olup temelleri taş örgülüdür ve evlerin iç mekânı bölmelere ayrılmamıştır.

Köyde bulunan taştan oyulmuş bir mil yuvasından kapıların dikey bir eksen çevresinde dönerek açılıp kapatılabildikleri anlaşılmış ve bu durum köy sakinlerinin mühendislik becerilerine ışık tutmuştur. Topluluğun ayrıca 20 km uzaklıktaki Ergani'de bulunan bakır cevherini de keşfettiği anlaşılıyor. Ergani'de bakırın yanı sıra malahit de bulunuyordu ve bu madde bir başka endüstrinin gelişmesine yol açmıştı: Ören yerinde yüzlerce örneğine rastlanılan yassı ve yuvarlak minik boncuk imalatına. Doğal bakır cevheri önce dövülerek yaprak haline getiriliyor ve yeniden şekillendiriliyordu. Elde edilen bakır boncuk, kanca veya biz yapımında kullanılıyordu. Kazı alanında bulunan kırk kadar nesnenin bir bölümü bakır yaprak parçaları olup bunlar doğuda gelişen Yenitaş Çağı'nın en önemli buluntu grubudur ve bilinen ilk örneklerdir. Bakır madeni kimi zaman da doğrudan biçimlendirilmek üzere dövülüyordu. Yapılan incelemeler sonunda, bakır yapraklardan yola çıkarak biçimlendirilen ama kırılma riski taşıyan nesnelerin 500 C°'ye kadar ısıtılarak bu sıcaklıkta bir süre tutuldukları, böylece kırılma riskinin ortadan kaldırıldığı ve biçimlendirme işlemine devam edildiği anlaşılmıştır. Arsenik içeren kimi bakır nesneler de 500 C°

sıcaklıkta birkaç saat bekletilerek daha sonra işlenmiştir. Dolayısıyla, metalürji alanında kaydedilen ilerleme de oldukça önemlidir. Çayönü sakinleri yakın çevredeki obsidyen yataklarını da biliyor ve kullanıyorlardı.

Bulunan bazalt değirmen taşları ve oraklar yöredeki tarımsal etkinliklerin birer göstergesidir. Anadolu buğdayı ve bezelye gibi nişastalı bitki ekiminin yanında keçi ve koyun yetiştiriciliği de yapılıyordu. Ancak, avlanmanın da hâlâ önemini koruduğu ve av etkinliğine olasılıkla evcilleştirilmiş köpeklerin de katıldıkları anlaşılıyor. Kolye yapımında çeşitli renklerde taş boncuklarla deniz kabukları kullanılıyordu. Bu sonuncular çok erken dönemlerde yapılan ticaretin ve yer değiştirmelerin önemine işaret eder. Bir başka endüstri etkinliği de kemik işlemeydi; ayrıca, bugüne kadar bulunan en eski dokuma parçası da Çayönü'nden çıkarılmıştır. Geyik boynuzundan bir aletin sapı üzerinde bulunan bu dokuma parçası İÖ 7000 yılına tarihlenmiştir.

Yöredeki buluntular bir dizi tapım geleneğini de gün yüzüne çıkarmıştır. Yukarıda belirtilen insan yüzü kabartmalı taş bloktan başka, kadın, boğa ve köpek biçimli toprak heykelcikler de bulunmuştur. Ayrıca, süs eşyası gibi kimi nesnelerle birlikte ev zeminine cenin pozisyonunda gömülmüş iskeletlere rastlanmıştır. Son olarak, özel bir mimari biçime sahip bir yapının içerisinde muhafaza edilen yetmişin üzerinde insan kafası ortaya çıkarılmıştır. Kafatasları, üzerleri büyük taş levhalarla örtülü sanduka biçiminde küçük hücrelerde bulunuyordu. Bu "ölüler evi", zemininde 400 kadar iskeletingömülü olduğu bir mihrapla sonlanan, dikdörtgen biçimli büyük bir yapının içerisinde yer alıyordu. Kafataslarının çoğu genç kadın ve erkeklere aittir, az miktarda da çocuk kafatası bulunmuştur. Yapının dikdörtgen bölümünde birkaç stel (mezar taşı) ve üzerinde hayvan (geviş getiren türden) ve insan kanı izleri taşıyan bir büyük yassı taş

bulunuyordu. Buna benzeyen tek odalı iki büyük dikdörtgen bina daha vardır ve olasılıkla aynı amaçlarla ama farklı tarihlerde kullanılmışlardı. Bunlardan biri zemini "mozaikli" olandır. İnsan yüzü kabartmalı büyük taş blok üzerinde de kan (insan?) izlerine rastlanmıştır. Bu durumda, karşımıza ilk kez ortak dinsel törenlere adanmış kamusal binalar çıkmış oluyor.

Cafer Höyük

Fırat'ın sağ yakasında bulunan Cafer Höyük'ün kazısı, Ortadoğulu tarım toplumlarının daha İÖ 7. binin başında Toros Dağları'na doğru yayıldıklarını göstermiştir. Malatya'ya 30 km uzaklıkta bulunan Cafer Höyük, 1987 yılında Karakaya Barajı'nın suları altında kalmadan önce, 1978-1986 arasında CNRS'nin* bir ekibi tarafından kazılmıştır ve Dicle'nin yukarı havzasındaki Çayönü'yle birlikte, bugüne kadar Anadolu'da günyüzüne çıkarılmış en eski yerleşik köydür. Geleneksel C14 yöntemiyle en erken İÖ 7300-6500 arasına tarihlenmiştir, ama insan varlığı bakımından, kalibreli C14 yönteminden elde edilen tarihler İÖ 8500-7600 aralığına işaret eder. Üst üste yığılan 13 tabaka mimari evrime göre üç evreye ayrılmıştır.

En eskisi olan birinci evrede, karşımıza, uzunlamasına bitişik üç odaya bölünmüş dikdörtgen evler çıkar; pişmemiş toprak tuğlayla örülmüş duvarları taş örgülü bir subasman veya kil ve taş karışımı bir kaide üzerinde yükselir. Evlerde ateş yakma düzenekleri bulunur; leğen biçimli ocak evin avlusunda yer alırken, evlerden birinde kilden yapılmış, cumbalı bir de fırın bulunmuştur. İkinci evreye ait evler birbirine benzer küçük hüc-

* *Centre national de la recherche scientifique* – Fransız Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi. (ç.n.)

relere bölünmüştür. Hücre sayısı genellikle altıdır ve kare biçiminde olduklarından eve bir dama tahtası görünümü verirler. İçeriden payandalarla berkitilmiş, iri, pişmemiş topraktan tuğla örgülü duvarlar, bu evlerin aslında iki katlı olduklarını düşündürür. Zemin katların kilergörevigördüğü evlerde ocaklar hep dışarıda yer alır. Üçüncü ve sonuncu evre boyunca, tek veya çok hücreli evlerde çeşitliliğin arttığı görülür. Kimi evlerde hücre sayısı on ikiye ulaşır. Daha geniş olan bu evler, çok dar bir aralık bırakacak şekilde birbirine bitişik düzende sıralanır. Bu evrenin mimarisi, Anadolu Yenitaş Çağı'na, özellikle de Çatalhöyük'e özgü eklemli plana göre gelişmiştir. İri taş örgülü bir taban üzerine oturan yapıların duvarları artık payandalarla berkitilmemektedir.

Kemik ve geyik boynuzu işleme endüstrisinin yanı sıra obsidyenin de kullanıldığı görülür. İlk evredeki el aletleri çakmaktaşından yapılırken, daha sonra obsidyen kullanımı artmıştır. Köyün iskân edildiği dönemin sonunda bulunan tüm aletlerin %45'i ve taş endüstrisinin %90'ı obsidyendir. Bu taş, köyün 100 km kadar doğusunda, Bingöl'e yakın bir noktadaki doğal yataklardan getiriliyordu ve ok ucuyla kamaların biçimlendirilmesinde kullanılıyordu. Ayrıca, yeşil kaya parçalarının cilalanmasıyla imal edilen baltalara da rastlanmıştır. Kazı alanında pişmiş topraktan kadın heykelcikleri bulunmuş olsa da, Cafer Höyük, esas olarak, keramiköncesi Yenitaş Çağı'nın bir örneğidir. Ortaya çıkarılan bu heykelciklerden çok az bir kısmı erkek figürlüdür. Henüz keramik sanatını geliştiremedikleri için, köy sakinleri, değerli kapların yapımında kireç kayası ve cilalı mermer kullanmışlardı, bu sonuncusu bilezikgibi süs eşyası yapımında da kullanılmıştı.

Cafer Höyük'ün sakinleri en eski evrelerden beri tarımla uğraşıyor, nişastalı buğday, Anadolubuğdayı ve mercimek ekiyorlardı. Ortadoğu'nun genelinde gözlendiği gibi burada da tarıma erken dönemlerde geçilmiştir, ama et temelli besinler yal-

nızca avlanarak elde edilir. Evcilleştirilen yegâne hayvan köpektir. Höyük sakinlerinin en önemli etkinliği avdır ve zaman içerisinde avlanan hayvanların seçiminde belli bir evrim gözlenir. Başlarda daha çok yaban tavşanı gibi küçük hayvanlar avlanırken ilgi daha sonra yaban domuzuna yönelir ve yerleşimin son dönemlerinde yaban öküzü ve geyikgiller gibi daha iri hayvanlar avlanır. Ören yerinin değişik tabakalarında bol miktarda yaban keçisi kemiklerine rastlanır.

Ev planlarının ve mimarinin çeşitli evrelerde değişiklik göstermesi, höyüğün hep aynı topluluk tarafından kesintisiz işgal edildiğini düşündürür. 800 yıl boyunca –kazılarda ham zemine kadar ulaşıldığından höyüğün ilk iskân tarihi kesinlikle saptanmıştır– yapıların hep aynı yönde konumlanması bu düşünceyi kuvvetlendiriyor.

İÖ 8000-7000 arasında gelişen, Çayönü'nün de içerisinde yer aldığı Doğu Anadolu'daki ilk Yenitaş Çağı yerleşimleri, taş ve kemik işleme endüstrisiyle mimari tipler bakımından güney kökenli bir Yenitaş sürecini düşündürür. Aynı dönemde Suriye'deki Orta Fırat havzasında gelişen keramiköncesi Yenitaş B ve tarım Anadolu'da özel bir görünüm kazanır: Çayönü'nün de dahil olduğu "Toros kuşağı keramiköncesi Yenitaş B". Bu keşif, Suriye kökenli olduğu tahmin edilen Çatalhöyük uygarlığını Ortadoğu'daki keramiköncesi Yenitaş B çağına bağlayan "kayıp halkayı" da ortaya çıkarır.

Aşıklı

1965 yılında Aksaray yakınlarına bir baraj inşa edilir. Baraj gölünün su seviyesinin yükseltilmesi öngörülünce, 1988'de Aşıklı Höyüğü'nde bir kurtarma kazısı başlatılır. 1.119 m yükseklikte bulunan höyüğün genişliği 230 m, yüksekliğiyse 15 m kadardır.

35-45.000 metrekarelik bir alana yayılan yüzeyinin bugüne kadar %10'u kazılmıştır. Höyükte iki iskân dönemi saptanmıştır ve en eskisi çayın kıyısında, 1,5 m kalınlıkta bir tabaka içerisinde yer alır. Höyüktekikalıntıların çay yatağı içinde de devam etmesinden, suyun yatağını hafifçe değiştirdiği ve höyüğün bir bölümünü aşındırdığı anlaşılıyor. Bu ilk yerleşim tabakası çayın yükselmesi sonucu terk edilmiştir.Dikdörtgen veya yamuk biçimli evler kerpiçten evlerde ikişer veya üçer oda bulunur, zeminse kille sıvalıdır. Taşınabilir eşya el değirmenlerinden, geyik boynuzlarından ve obsidyen veya kemik el aletlerinden ibarettir. Höyüğün sakinleri vadide avlanıp, arpa ve buğday ekiyorlardı.

İkinci yerleşim dönemi daha uzun sürmüştür ve on kadar değişik evreden oluşur. O zamanlar tepenin yamacı boyunca uzanmaya başlayan köyün kimi kesimlerinde çöplük alanları saptanmıştır. Köyündoğu tarafında, taş ve kerpiçten yapılmış, S biçimli bir sur gün ışığına çıkarılmıştır ve bu, Anadolu'da ortaya çıkarılan ilk örnektir. Kimi yapıların dikilmesinde taşın kullanılması da ikinci yerleşim döneminin bir özelliğidir ve eski yerleşimcilerin yerini yeni bir topluluğun aldığını veya gelen bir yabancı akınının belirgin bir evrime yol açtığını düşündürür. Keşfedilen 2 m genişlikte taş döşeli bir yolla, ne amaçla kullanıldığı belli olmayan ve duvarları kazamatlı bir yapı teknik alandaki evrimin birer işaretidir. Höyükte çok sayıda mezarda bulunmuştur. Bunlardan birinde, kafatasında delik açılmış olan genç bir kadın bir bebekle birlikte gömülü haldedir. Ölüler cenin pozisyonunda, yanlarına, bilezik ve kolye gibi birkaç süs eşyasının dışında, herhangi bir eşya konulmaksızın gömülüyorlardı.

Köy sakinleri yoğun bir şekilde avcılık ve toplayıcılığı sürdürürken ziraatla da uğraşıyorlardı. Kazı alanında değişik buğday çeşitleri, arpa, mercimek ve çeşitli tahıllar gibi kültür bitkilerine rastlanmıştır. Evcilleştirilen hayvan sayısı hâlâ düşüktür ve avlananlar arasında atla geyik vardır. Avlanan hayvanların çöplük

alanlaragötürülerek artıklarının oralarda bırakıldığı anlaşılıyor. Höyükte yapılan bitki paleontolojisi araştırmalarından yörede meşe, fıstık ağacı ve sakız ağacı varlığı saptanmıştır. Evlerin veya mimari birimlerin arasında çok dar aralıklar bırakıldığından, bunlar birbirine eklemlenmiş haldedir. Kendi içine kapalı konumdaki mahallelerde insanlar yol olarak damları kullanıyorlardı. Ev içlerinde oda zeminleri sazdan örülmüş hasırlarla kaplıydı. Dışa kapalı avlularda ve evleri birbirinden ayıran dar aralıklarda çöp kalıntılarına rastlanmıştır. Bundan, günlük işlerin damlarda yapıldığı ve artıkların aşağı atıldığı anlaşılıyor.

Obsidyen alet yapımında en çok kullanılan madendir ve ören yerinde çok sayıda kesici alet bulunmuştur. Kemikle boynuz da işlenmiştir (kemer tokaları). İşlenen taş kimi yerde cilalanmıştır (baltalar); dibek, büyük değirmen taşı ve kandil yapımında da taş kullanılır. Aydınlatmada bitkisel ve hayvansal yağ kullanımı görülür. Süs eşyasına gelince, geyik dişi ve bakır boncuk dizili kolyeler dikkat çeker. Bakır boncuklar, üzerinde delik açılmış doğal som bakır parçalarından olduğu gibi, yaprak haline getirilmiş bakırın işlenmesiyle de imal edilmiştir. İşlenmiş bakır boncukların incelenmesinden bunların ateşte çalışıldığı anlaşılıyor.

Modern bilimsel yöntemler sayesinde en eski tarihlerin saptanması günümüzde çok daha isabetli yapılmaktadır. Yaklaşık 1950'den beri, kazı alanlarından toplanan organik malzeme örnekleri laboratuar ortamında analiz edilerek kesin tarihlendirmeler önerilmektedir. Bu tarihlendirmeler, her türlü canlı organizma üzerinde biriken kesintisiz radyoaktif karbonun (C14) ayrıştırılmasına dayanır. Organizmanın (ağaç, bitki, hayvan) öldüğü andan itibaren bu radyoaktif karbon radyoaktif olmayan karbona (C12) dönüşür. Bu yöntem uygulamaya konulduğunda, atmosferde bulunan ve canlı organizmalar tarafından emilen kesintisiz radyoaktif karbon miktarının sabit olduğu ve dolayısıyla, alınan örneklerdeki radyoaktif kalıntının labora-

tuvar ortamında ölçülmesinin ardından yapılacak basit bir hesaplamayla bu örneklerin yaşının ufak bir hata payıyla saptanabileceği düşünülüyordu. Oysa diğer analiz yöntemleri, özellikle de ağaç yaşı saptama bilimi (*dendrochronologie*), radyoaktif karbonun oluşumuna yol açan kozmik ışın sağanağının çağlar boyunca sabit kalmayıp dalgalanmaya uğradığını göstermiştir. Bu durumda C14 yöntemiyle saptanan tarihlerin bu dalgalanmaları dikkate alarak yeniden ayarlanması (kalibre edilmesi) gerekiyordu. Kalibreli C14 yöntemi günümüzde artık "İÖ" gibi eski tarihleri tam bir kesinlikle saptanmasını sağlamaktadır. Oysa bu, "günümüzden şu kadar yıl önce" diye verilen tarihler için söz konusu değildi (*BP – Before Present*). Yakın zamanlarda, kalibreli C14 yöntemiyle İÖ 20000 gibi çok eski tarihleri de saptamak artık mümkün; böylelikle Aşıklı Höyük için İÖ 7800-7200 tarihlerini ileri sürebiliyoruz.

Yenitaş Çağı devriminin kökenlerini Suriye, Filistin ve Mezopotamya'da aramak gerekiyorsa da, bu çağ Anadolu'da da oldukça önemli ölçüde yansımıştır. Ortadoğu'da ortaya çıkan Yenitaş Çağı, geç keramiköncesi Yenitaş B'ye evrilir ve Anadolu'daki uzantısı yalnızca Toros Dağlarının doğu kesimini etkiler. Bu çağın Anadolu'da ortaya çıkması özellikle çok erkendir. Bu nedenle de, kimi araştırmacılar bu evrimi, taş endüstrisi ve tarım bilgisiyle donanmış bir topluluğun Orta-Fırat havzasından yola çıkarak Anadolu'ya yerleşmesine bağlar. James Mellaart tarafından kazılan Hacılar ve Çatalhöyük, Anadolu'daki geç dönem Yenitaş uygarlığının büyüklüğüne tanıklık eder.

Hacılar

1956 yılında keşfedilerek 1957-1960 arasında kazılan Hacılar Orta Anadolu'nun güneybatısında, Burdur Gölü'nün bir

ucunda yer alır. Höyüğün temelinde yapılan çalışmalar, kesin olmamakla birlikte, İÖ 8. binin ilk yarısına tarihlenen bir köyün izlerini gün ışığına çıkarmıştır, ancak en eski tabakaların keramiköncesi döneme ait oldukları ve İÖ 7000'lere uzandıkları anlaşılmaktadır. Bu eski tabakalar bilinen en eski tarımsal yaşamın izlerini taşır (İÖ 7040 dolayları): Anadolu buğdayı, arpa, mercimekle sığır, koyun ve keçi kalıntıları. Köpek evcilleştirilmişti ve avlanan hayvanlar geyikle yaban öküzüydü. Köy tümüyle terk edilmeden önce yedi kez yeniden inşa edilmişti. Dikdörtgen evler, taş örgülü bir temel üzerinde yükselen pişmemiş toprak tuğlalarla inşa edilmişti ve fırınlı avlular içeriyordu. Evlerin duvarları ve zeminleri yer yer boyalı veya cilalı bir sıvayla örtülüydü. Köyün keramiköncesi Yenitaş evresi boyunca, köyün dışına ocaklar, bir fırın ve tahıl kapları yerleştirilmişti. Evler, küçük odalarla çevrili dikdörtgen bir ana odadan ibaretti. Taş örgülü bir temel üzerinde yükselen pişmemiş toprak tuğladan duvarlar alçıyla sıvalı ve boyalıydı. Köyün bu evresinde herhangi bir mezara rastlanmamıştır, ama ev içlerinde yalıtılmış insan kafatasları bulunmuştur. Taşınabilir eşyalar arasında en göze çarpanları mermer vazolar, tahta kaplar ve obsidyenden kesici aletlerdir. Köy sakinlerinin koyun ve keçi yedikleri anlaşılıyorsa da bu hayvanların evcilleştirildikleri kesinlik kazanmamıştır. Buna karşılık, köpeğin evcilleştirildiği kesindir. Köyün keramik dönemi 9. tabakadan 6. tabakaya kadar izlenir ve tahminen İÖ 6. binin ortasını gösterir (C14 yöntemine göre). Köyün yalnızca bir bölümü incelenip tanımlanmıştır. Burada, taş örgülü bir temel üzerinde yükselen pişmemiş toprak tuğlalarla örülü, duvarları alçı sıvalı, dikdörtgen biçimli dokuz ev bir avlunun çevresine dizilmiştir. Evler, ağaç direkler üzerinde duran birer üst kata sahipti ve birinde bu üst kata yine tuğla örgülü bir dış merdivenle ulaşılıyordu. Evlerin her birinde ocaklı bir ana oda ve içerisinde bir fırın, bir ocak ve değirmen taşları

bulunan bir mutfak bölümü görülür. Ekonomi esas olarak tarıma dayandığından el aletleri arasında oraklara rastlanır. Endüstri hammaddesi olarak obsidyen, bakır ve kemik kullanılmıştır. Bulunan ilk keramik örnekleri gri renkliyken zamanla kırmızı örnekler ortaya çıkar. Üzeri bezemeli keramik bakır-taş dönemine aittir (Kalkolitik, İÖ 6. binin sonuyla 5. binin başı arası).

Daha geç bir dönemin ürünü olan ikinci seviyeye gelince, köy payandalarla berkitilmiş bir surla çevrelenmiştir. Köyün kuzeybatı köşesinde, bir bölmeyle ikiye ayrılmış bir büyük holden oluşan bir tapınak yükseliyordu. Yapının her iki bölmesi de dip duvarında birer nişle oyulmuştu; nişlerden birinde, önünde iki çukur bulunan bir taş blok yer alıyordu, diğerindeyse bir ocak yapılmıştı. Yapısal düzeninden anlaşıldığı kadarıyla (ağaç direkler), tapınağın merkez bölümü olasılıkla çatısızdı. Hacılar'ın ikinci seviyesi bir yangınla yok olmuş ve tümden terk edilmeden önce yerine bir kale inşa edilmiştir.

Çatalhöyük

Konya'nın 52 km güneydoğusunda bulunan Çatalhöyük İÖ 7500 dolaylarında (kalibreli C14 yöntemine göre) kurulmuştur. Höyükte İÖ 7500-6500 arasında iskân edilmiş on iki seviye saptanmıştır ve bunlar otuz kadar ara kata ayrılır. 1958 yılında keşfedilen bu ören yeri üç kazı dönemi boyunca (1961-1963) yüzeysel olarak araştırılmış, ancak iskân öncesi ham toprak seviyesine inilememiştir. İÖ 6. binin ilk yarısı boyunca Çatalhöyük 10 hektar genişliğinde bir alana yayılıyordu ve bunun yalnızca küçük bir kısmı açığa çıkarılabilmiştir.

Höyükte bulunan mimari yapıyla bezeme unsurları özellikle çok etkileyicidir. Kareye yakın bir planı izleyen evlerin yapımında Anadolu uygarlıklarına özgü malzeme kullanılmıştır:

duvar örgüsü için kalıpta biçimlendirilmiş pişmemiş toprak tuğla, duvarı berkitmek ve düz damdan çatıyı örtmek için ağaç kirişler (meşe veya çam). Çayönü ve Hacılar'da görüldüğünün tersine, Çatalhöyük yapıları taş örgülü bir temele oturmaz. Buna karşılık burada karşımıza ölüleri ev içlerine gömme geleneği çıkar. Ölüler, günlük yaşamda oturak veya yatak işlevi gören alçak sedirlerin altına gömülmüştür. Cesedin yumuşak dokuları kaybolduktan sonra geriye kalan kemikler bir deri veya dokuma parçasına sarılarak yanlarına konulan kimi kişisel eşyalarla ve armağanlarla birlikte gömülüyordu. Yapılan incelemeler sonucu ortalama ölüm yaşının erkeklerde 34, kadınlarda 29 olduğu anlaşılmıştır.

Her biri 20-30 metrekarelik bu evler, dörderli veya beşerli kümeler halinde, ortasında daha geniş, duvarları resim veya yarım rölyefli bezemeli bir yapı bulunan bir avlu çevresinde sıralanıyordu. J. Mellaart'a göre, ortada kalan bu geniş evler tapınak işlevi görüyordu; ne var ki, J.-L. Huot'nun önerdiği gibi, bunları birer özel tapınak veya aile tapınağı diye nitelendirmek daha uygun olsa gerektir. Duvar resimlerinde geyik ve boğa (veya yaban öküzü) avı sahneleri betimlenirken, yarım rölyeflerde karşı karşıya gelen leoparlar işlenir. Kimi gerçek boğa ve koç kafatasları da duvara tutturularak üzerleri toprakla sıvanmış ve boynuzları iliştirilmiştir.

Çatalhöyük'teki evler hiç aralıksız yan yana dizilmiş ve içeri girmek için düz damdaki bir açıklık kullanılmıştır. Zemin katında bir giriş bulunmadığından, bu yan yana dizili evler bir surdan çok bir cephe oluşturarak köy sakinlerini dış tehlikelerden, özellikle vahşi hayvanlardan koruyordu. Yine de, böylesi bir savunma düzeni düşman bir topluluğun saldırısı karşısında zayıf kalacaktı. Çatalhöyük'teki kazıları yöneten J. Mellaart'ın ve kimi İngiliz arkeologların düşündüklerinin aksine, bu yapı kümelerinin belli bir şehir planı çerçevesinde inşa edildiklerine

dair herhangi bir belirtiye rastlanmaz. Evlerin yükseklikleri çeşitlilik gösterdiğinden, düz dam çatılı evler alçala yükselе sıralanır ve böylece bir evden diğerine geçişi kolaylaştırırdı. Bununla birlikte, bu mühendislik uygulaması sokak, yol ve şehir düzenlemesi gibi kavramları tanımıyordu. Evlerden hiçbiri diğerinden ne daha geniş ne de daha zengindi, ortak kullanıma açık veya kamusal herhangi bir yapı da bulunmamıştır.

Tarım uygulanmakla birlikte toplayıcılık hâlâ önemli bir rol oynuyordu ve hayvan yetiştiriciliği de (koyun) çok basit düzeydeydi. Öncelikli bir etkinlik olmaya devam eden avcılıkla yaban koyunu, eşek, geyik, yaban öküzü veya boğa ve kimi yırtıcılar avlanıyordu. Endüstride hasırcılık, dokumacılıkla taş, kemik ve tahta işlemeciliği göze çarpıyor. Kazı sırasında, kömürleşmiş tahta oyma yiyecek kapları bulunmuştur. Obsidyense ok ve mızrak ucu ve kesici alet gibi silahların yapımında kullanılmıştır. Yöre sakinleri belki de bunları takas malı olarak kullanıyorlardı. Anadolu'daki en eski pişmiş toprak kapkacak örnekleri Çatalhöyük'te bulunmuştur. Höyüğün İÖ 7. bin öncesine tarihlenen alt katmanlarında, yani görece erken dönemde ortaya çıkan bu keramik örnekleri, açık kahverengi veya açık kırmızı gibi tek renkte, bezemesiz ve cilalıdır, biçimleri de çoğunlukla yuvarlak ve basittir. Daha geç dönemlere ait seviyelerdeki kimi keramik örnekleri üzerinde bazı sade bezemelere rastlanır. Yine pişmiş toprak malzeme içerisinde tümüyle geometrik desenli (spiral, baklava dilimi...), 3-5 cm çapında yuvarlak veya oval mühürler de bulunur. J. Mellaart'a göre, bu mühürler dokuma parçalarını baskıyla, hatta insan bedenlerini silinebilir dövmeyle süslemek için kullanılmış olabilirler. Bakır eşyaysa höyüğün dokuzuncu seviyesinde görülür.

Aile tapınakları duvarlarındaki boyalı resimler ve yarım rölyeflerle birlikte bir tapım duygusunun ve uygulamasının varlığına işaret eden yegâne unsurlar taştan oyulmuş veya kilden

yoğrulmuş heykelciklerdir. Bulunan figürinlerin çoğu çok kaba işlenmiştir ama belgesel değerleri çok yüksektir. Bunlardan yalnızca birkaçı estetik üstünlük bakımından diğerlerinden ayrılır. Figürinlerin en güzelleri dolgun hatlara sahip Ana Tanrıça'yı temsil eder. Ana Tanrıça çeşitli biçimlerde temsil edilir: Başı kopmuş, son derece stilize yuvarlak hatlı bir heykelcikte olduğu gibi, tek başına oturur konumda, dizleri karnına doğru çekili, elleri dizlerinin üzerinde görülebilir. Söz konusu heykelcikteki boyalı geometrik desenler vücuda kalıcı veya geçici dövme yapıldığının bir göstergesi olabilir mi? Belki. Ana Tanrıça, bacaklarını altına toplamış, oturur konumda, elleri göğsünün üzerinde de temsiledilebilir. Bulunan heykelcikler arasında en şaşırtıcı ve en tamamlanmış olanı, tanrıçayı bir başka figürle bağlantılı gösteren ender örneklerdendir: Tahtında oturan Ana Tanrıça'nın iki yanında kedigilleri andıran birer hayvan figürü bulunur. Bu heykelcik tanrıçanın en dolgun göründüğü örnektir. Aile tapınaklarının düzenlenmesi, duvarlardaki bezeme döngüleri, ölüleringömülmesi, bu heykelciklerin işlenmesi, kuşkusuz, belli dinsel ayinlere ve inanışlara göre yapılıyordu. Bunlar hakkında yapılacak her türlü tahmin kuşkulu olsa da, yöredeki inanç bütününün ana ekseninde Büyük Ana Tanrıça'nın durduğu muhakkaktır. O, hem gerçek hem de mecazi anlamda, başta üç boyutlular olmak üzere tüm diğer figürasyonlara hükmediyordu. Resimli anlatımlarda boğa eşliğindeki kadın varlığını ilk yorumlayan James Mellaart'tır. Onun ardından Jacques Cauvin, İÖ 9500 dolaylarında Ortadoğu'daki avlayıcı-toplayıcı ekonomi bağlamında, Kadın'ın ve Boğa'nın baskın simgesel figürler olduklarını ileri sürmüştür.

Cauvin'e göre, resimli anlatımın merkezinde duran bu iki imge daha erken dönemlere ve toplumlara aittir ve esas olarak hayvan biçimli resimli anlatıma göre bir evrimin göstergesidir. Tasvirlerde hayvandan insana geçilirken tercih edilen kadın-

dır. Artan kadın tasvirlerinin arka planında tarım ekonomisi yer alır ve bunlar doğadaki her şeyin bağlı olduğu bir "dişil tektanrıcılığı" ifade ederler. Boğa eril bir simgedir ama hayvan biçimli bir tasvirdir, Tanrıça'ya bağlı ikinci dereceden bir yüce figürdür. Ortadoğu'daki son avlayıcı-toplayıcılar arasında İÖ 9500'lerde ortaya çıkan bu iki karakterli sistem ve resimli anlatımdaki bu değişiklik zihinsel bir değişimin ürünü olsa gerektir. Ne bu değişim maddi bir evrimin ürünü olabilir ne de Ana Tanrıça bir tarım tanrısıdır, çünkü o dönemde tarım henüz bilinmiyordu. O dönemde boğa da diğer av hayvanlarına göre tercih edilen bir tür değildi, ancak İÖ 9000'lerde tercih edilecek, evcilleştirilmesiyse daha geç bir döneme rastlayacaktı. Yenitaş'ın başlangıçtaki simgesel sistemi böylece ana tanrıçaları ve boğaları tasvir eden bir çifte biçim alır, daha sonraysa, tüm Ortadoğu'da görüldüğü gibi, erkek tanrının insan biçiminde tasvirine, kafataslarının mezarlardan ayrı olarak belli bir yerde toplanmasıyla somutlaşan "atalara tapma" geleneğine geçilir.

Her ne kadar Çatalhöyük'teki zanaat ürünleri estetik değere ve lüks niteliğe sahip ve yapıları anıtsal, yapı duvarları geniş ölçekte bezemeli olsa da, geniş bir alana yayılan bu ören yeri yalnızca bir köydür. Kent için J.-L. Huot şu tanımlamayı yapar: "Kent, insanların karşılaştıkları, çeşitli malların takas edildiği ve fikirlerin üretildiği bir ilişkiler ve kararlar merkezidir... Kent, karmaşık bir topluma bireysel ölçekte çözümlenemeyecek belli sorunları çözme olanağı sunan özel nitelikte bir yerleşim sistemidir." Bu tanım dışarıya doğru geniş bir açılım yeteneğini varsayar ki Çatalhöyük'ün morfolojisi tam tersine dışa kapalıdır; ayrıca, höyüğün çevresi hakkında da hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bir yerleşim biriminin genişliği, nüfusunun kalabalıklığı orayı kent diye nitelememize, yeni bir yaşam biçiminin ortaya çıktığını söylememize yetmez. Çatalhöyük'te ne tüm gün çalışan yöneticiler ne de tapımdan sorumlu memurlar vardı, örgütlü ve

hiyerarşik bir siyasi ve toplumsal yapısı da yoktu, burası yalnızca yan yana sıralanan aile hücrelerinden oluşuyordu. İlk kentler İÖ 4. binde Mezopotamya, Mısır ve Suriye'de doğmuşlardır.

Hacılar'ın iskân süresi Çatalhöyük'ünden daha uzun sürmüştür. Anadolu Yenitaş Çağı'nın en güzel çömlekleri İÖ 5400-5250 arasında üretilmiştir. Bunların biçimleri çeşitlilik gösterir; kapaksız maşrapalar ve çanaklar, kapaklı vazolar ve küpler. Kapların çoğunda kulak biçimli kulplar vardır. Çömlek hamuru bej veya kum rengidir; süsleme desenleriyse geometriktir, yalnızca bir vazo yuvarlak içine alınmış dört parmaklı el motiflidir, çömlek yüzeyleri de cilalanmıştır. Hacılar'da bulunan pişmiş toprak heykelcikler Çatalhöyük'tekilerden biraz daha geç dönemlere aittir. Bu nedenle olsa gerek, stilistik ve estetik bakımdan daha ince işlenmişlerdir. Buluntuların sayısı ve çeşitliliği de daha zengindir.

Ana Tanrıça bazen tek başına, ayakta, kolları yana sarkık veya göğüs üzerinde, bazen kolları karnını sararken oturur halde, bazen de kurbağayı andırırcasına yüzükoyun, başı dikilmiş "sürünme" pozisyonunda tasvir edilir. Kimi heykelciklerde göğsü üzerinde sardığı veya otururken dizleri üzerinde tuttuğu bir çocuk görülür. Kimi heykelciklerse Ana Tanrıça'yı, biri göğsü üzerine uzanmış, diğeri bacaklarına arkadan yaslanmış iki kedigille birlikte tasvir eder. Hacılar'daki heykelcik stili oldukça farklıdır; ayakta duran bir insanın biçiminin daha az yayılmış bir görüntü sergilemesinden dolayı heykelcikler daha ince, bacaklar uzun ve sivri uçludur. Bel ince ve belirgin olduğundan beden çizgileri daha serbesttir. Bu kadın heykelciklerin de omuz ve kalçaları geniş, karınları şişkin, göğüsleri sarkıktır, ama beden çizgileri Çatalhöyük'tekilerden daha az dolgun ve daha köşelidir. Yalnızca gözlerle burnun belirlendiği uzun oval baş kısmı vücuda oranla küçüktür. Badem biçimli gözler keskin bir bıçakla çizilmiş, burun ve kulaklar çok hafif bir kabartmayla belirlenmiştir.

Çatalhöyük'ün bitişiğindeki bir başka höyük, Batı Çatalhöyük, James Mellaart tarafından 1962'de sondajla araştırılmıştı. Burada bulunan boyalı keramik, krem rengi bir fon üzerine kırmızı veya toprak kırmızısı çizgilerle ve geometrik motiflerle bezelidir. Bu yan höyükteki iskân izleri ve keramik buluntular ana höyüğün katmanlarının bir uzantısıdır. Ana höyüğün terk ediliş nedeni halen bilinmemektedir.

Anadolu uygarlıklarının şafağına tekabül eden uzak geçmişe ait bu dönemleri kapatmadan önce o dönemlere özgü bir hammadde olan obsidyen üzerinde biraz duralım. Yukarıda da gördüğümüz gibi, bu hammadde Yenitaş Çağı boyunca yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Volkan lavı kökenli bu parlak doğal cama Orta Anadolu'da (Kapadokya) ve Doğu Anadolu'da (Bingöl ve Van'ı çevreleyen dağlar) rastlanır. Bu taşın parlak, siyah, ışığı geçiren ve yer yer gri, yeşil veya kırmızı damarlı olması, kuşkusuz, onu eski toplumların gözünde cazip kılıyordu. İÖ 11. bine tarihlenen Nattuf kültürü döneminden beri Kapadokya'dan ithal edilerek tüm Ortadoğu'ya yayılmıştır. İÖ 12000-8800 arasında Ortadoğu'da kullanılan obsidyen özel olarak Orta Anadolu'dan, yani Kapadokya'dan getirilmiştir. Oysa, Kapadokya'nın Yenitaş Çağı şehirleridoğal obsidyen yataklarının yakınlarında bulunmadıkları gibi, o dönemlerde Orta Anadolu'da herhangi bir insan yerleşimi izine de rastlanmamıştır. Şimdilik bilinen en eski yerleşim Aşıklı Höyük'tür, ama burası da en erken İÖ 8. bine tarihlenir. Dolayısıyla, obsidyenin nasıl olup da böylesine geniş bir coğrafyaya dağıldığı araştırılması gereken bir konudur. İÖ 9000'den itibaren, yeni bir obsidyen kaynağı olan Güneydoğu Anadolu bu maddenin dağıtımında önemli bir rol oynamıştır (Çayönü'ndeki obsidyen malzemenin hammadde kaynağı Bingöl ve Van Gölü'ydü). Anlaşılan, bu değerli maddeyi elde etmek için Anadolu'nun en eski köylerinin sakinleri bazen 200 km'yi bulan çok uzun mesafeler kat etmekten yılmamışlardı.

Artık anlıyoruz ki, obsidyenin işlenmesinde ve dağıtılmasında görülen kronolojik evrim, bizi tarihöncesinin bu çok eski zamanlarında uzun mesafeler arasında yapılan ticari değişim hareketiyle karşı karşıya bırakıyor.

Çayönü'nde incelenen keramiköncesi Yenitaş Çağı evrelerinde görüldüğü üzere, bakır madeninin kullanımı da bakır-taş dönemi adıyla Yenitaş Çağı'nda başlar. Anadolu'daki bakır kullanımının izi Hacılar'ın beşinci seviyesinde (C14 yöntemine göre İÖ 5500) görülür. Bu dönem, yine bakırı tanıyıp kullanan Çatalhöyük'ün bilinmeyen bir nedenle terk edilişine rastlar. Bakır küçük ölçütlü aletlerin ve boncukların yapımında kullanılmıştır. Yenitaş Çağı'nın sonunda, Anadolu'daki teknik ve kültürel gelişim İÖ 4. binin sonuna kadar süren bir duraklama dönemi yaşamıştır. Buna karşılık, aynı dönemde, Mezopotamya'da ve Mısır'da mucizevi bir atılım kaydedilerek İÖ 3200'lere doğru yazının bulunmasına yol açmıştır. Mezopotamya'da Sümer ve Mısır'da Nagada uygarlıklarını doğuran bu evre Mezopotamya uygarlığının parlamasıyla ilişkilendirilmelidir. Tel Halaf ve Obeid kültürleri Türkiye'nin doğu ve güneydoğusundaki Malatya, Mersin ve Tarsus'ta tomurcuklanarak Van Gölü çevresine kadar uzanmıştır. Bu gelişmenin kanıtıysa, yerel malzemenin yanı sıra bulunan ithal mühürler veya mühür baskılarıdır. Son olarak, biraz daha geç bir dönemde yapılan ilk madeni alaşım girişimleri İÖ 3. bindeki kültürlere özgü tuncun keşfine yol açacaktır.

II. Bölüm

TUNÇ ÇAĞI

Bu çağ hem büyük destanların hem de uzun mesafeler arasında yapılan geniş çaplı ticaret hareketlerinin çağıdır. Troya bu çağı anlatacak bir isimdir, ören yerinde bulunan kültürel malzemeler her iki olguyu kavramamıza yardımcı olur. Troya'nın 1870'te yeniden keşfedilmesi, bugün artık karmaşık bir kişiliğe sahip olduğunu bildiğimiz kâşifi Heinrich Schliemann tarafından biraz masalsı bir destan haline getirilmişti. Kent, Çanakkale Boğazı'nın Ege Denizi'ne açıldığı noktadaki Küçük Menderes ovası üzerine İÖ 3000 civarında kurulmuştur. Kaya bir temele oturan Hisarlık Tepesi 40 m kadar yükseklikte, 200x150 m genişliktedir. Kazı çalışmalarını yürütenler, kısa sürede, karşılarında birbiri üzerine yığılmış ve farklı dönemlere ait katmanların durduğunu anlamışlardı.

Schliemann'la 1882-1890 yıllarındaişbirliği yapan Wilhelm Dörpfeld 1893 ve 1894 yıllarında iki ayrı kazı çalışması daha yürütmüştü. Dörpfeld Hisarlık Tepesi'nin dokuz ayrı katmandan, bir başka deyişle zaman ve uzama yayılan ve üst üste binen dokuzayrı şehirden oluştuğunu tanımladı. Homeros'un destanında anlattığı Troya bunlardan hangisiydi? Schliemann'a baka-

cak olursak, Homeros'un Troyası, hiç duraksamadan Priamos'a ait olduğunu sandığı çok zengin bir hazine bulduğu ikinci seviyedeydi. Dörpfeld'e göre, Troya altıncı seviyedeydi, Blegen'e göreyse yedinci seviyenin (a) katmanındaydı. Tüm bu teşhislere göre, Homeros'un destanını yazdığı kent İÖ 2600-2200 ila 1800-1300 tarihlerinde yaşamış olmalıydı. Günümüzdeyse genel kanı, ozan Homeros'u esinleyen kentin VIIa seviyesinde bulunduğu yönündedir. Amerikalı kazı ekibinin başındaki Carl W. Blegen ören yerini 1932-1938 yılları arasında araştırmış ve Hisarlık Tepesi'nde dokuz ana seviyeyle otuz ara katman tanımlamıştır. Ara katmanlar seviye numarasına eklenen sıra harflerle belirlenmiştir.

En eskisi olan I. Seviye (Eski Tunç II, İÖ 3000-2500) en derin noktalarına kadar araştırılmıştır. Dönemin insan yerleşimi 90 m çapında dar bir alana yayılıyordu. Bu küçük kenti çevreleyen dış duvar en iyi korunmuş yapı elemanıdır. Kentin ana kapısını koruyan iki kuleden 3,5 m yüksekliğindeki de iyi korunmuştur. Bu kulenin inşasında kullanılan taşlar temelde iriyken, yükseldikçe küçülerek en tepede birer tuğla boyutuna inmiştir. Dış duvarın dış çeperi epeyce eğimli ve zemine sağlam basan bir niteliktedir ve zamanında tepesini taçlandıran tuğla örgülü bölüm için kaide görevi görür. Megaron tipi evlerin dış duvarın içerisinde yer aldıkları bu ilk Troya kenti bir yangınla yıkılmıştır.

Troya I yıkılınış olsa da, bu seviyeyle izleyen seviye arasında herhangi bir kültürel kesinti veya değişiklik görülmez. Birinci seviyedeki kültür ikinci seviyede gelişmeye devam eder. Schliemann'ın Homeros'un Troyası sandığı kent de bu seviyededir (Eski Tunç III, İÖ 2500-2200). Alacahöyük'le çağdaş olan Troya II Tunç Çağı'nın başlangıcını son derece net gösterir, aynı zamanda en özellikli, en iyi korunmuş ve dolayısıyla en iyi bilinen seviyelerdendir.

Troya II'deki kale yeniden kurgulanabilmiştir. Kaleyi çevreleyen neredeyse 100 m çapındaki dış duvar, sabit durmaları için özenle dik açılarla yontulmuş taşlarla örülü bir subasmana sahiptir; tıpkı Troya I'de olduğu gibi, bu taş örgü kaidenin üzerinde bugün artık var olmayan pişmemiş toprak tuğla örgülü bir duvar yükseliyordu. Kente açılan iki kapı vardı, bunlardan güneyduvarındaki ana kapı girişi bir rampayla sağlanan bir kuleyle korunuyordu. Güneybatıdaki ikinci kapıdan geriye yaklaşık 20 m uzunluğunda taş döşeli bir rampa kalmıştır. Kalenin içerisinde birkaç özel ev, merkezinde bir saray ve tepesinde girişi sundurmalı, çatı örtülü, geniş bir oda vardı. Bu oda Yunanların daha sonra *megaron* diye adlandıracakları yapı tipinin ilk örneğidir. Yüzyıllarca sonra Yunanistan'da ve Roma'da klasik dönemde inşa edilecek tapınakların ana modeli olan bu yapı planı bu erken dönemde bile vardı. Sözünü ettiğimiz tek odalı yapı Troya II'ye göre anıtsal bir nitelikteydi: 45x13 m boyutlarındaydı ve duvarlarının kalınlığı 1,5 m'yi buluyordu. Tıpkı kale gibi kentin kendisi de belli bir şehircilik anlayışını yansıtıyordu. *Megaron*lar tek bir cephe yaratacak şekilde yan yana dizilmişti. Kentin iki giriş kapısının her birinde *megaron* tipi bir *propylon* bulunuyordu, ana kapıdaki *propylon*un kapısı bir iç avluya açılıyordu. Şehrin tüm yapıları belli bir plana göre düzenlenmişti. Troya II bir önceki seviyeye göre net bir gelişmeyi gösterir, şehrin yayılma alanı da hafifçe genişlemiştir.

Troya I dönemi boyunca ithal edilen Yunan keramiği Troya II döneminde de ithal edilir, ama bunu taklit eden yerel ürünler de mevcuttur. Troya I'de çömlekler elle şekillendirilip açıkta yakılan ateşte pişirilirken, Troya II'de çömlekçilerin çark ve kapalı fırın kullandıkları anlaşılıyor. Çömlek süslemesinde moda artık insan biçimli motiflerdir. Bir grup sürahinin boyun kısmı insan yüzü kabartması (kaşlar, gözler, burun, ağız ve bazen kulaklar) şeklinde işlenerek vazonun bütününün insanı

andırması sağlanmıştır. Kimi sürahilerin karın kısımları bir çift meme kabartmasıyla süslenirken, kimi insan biçimli heykelciklerin kulak memeleri delinerek buralara küpe gibi takıların iliştirildiği ve heykelciğin cinsiyetinin böylece anlaşılır kılındığı gözlenir. Dönemin hakim sınıfının zenginliği yalnızca toprağın işlenmesinden ve hayvan yetiştiriciliğinden gelmiyordu. Troya'nın efendileri uluslararası ticaret yolları üzerindeki bu kalekentin konumunu kullanmayı bilmişlerdi. Şehir, Asya'dan Avrupa'ya doğru doğu-batı yönünde ve Karadeniz'den Ege Denizi'ne doğru kuzey-güney yönünde uzanan kara ve deniz yollarının buluştukları bir kavşakta bulunuyordu. Zamanın omurgasız ve yelkensiz teknelerinin Çanakkale Boğazı'nı ancak çok elverişli dönemlerde, yani rüzgârların ve akıntıların uygun oldukları güz ve ilkyaz mevsimlerinde geçebildiklerini biliyoruz. Bu durum tekneleri kimi zaman haftalarca Troya Limanı'nda bekletiyor ve kentin ekonomik ve ticari önemini artırıyordu. Metalürji alanında yapılan büyük sıçrama Troya'ya hükmedenlerin zenginliklerini daha da büyüttü. Çünkü Küçük Asya'nın kuzeybatısı yeterli bakır yataklarına sahip olsa da, altın, gümüş ve kalaygibi madenler Orta ve Doğu Anadolu'dan, hatta Yakındoğu'dan ithal edilmek zorundaydı. Ayrıca, Anadolu'nun geri kalan kısmında ve Ege kentlerinde arsenikli bakır kullanılmakla birlikte, Troya ağırlıklı olarak kalay alaşımlı tuncu kullanmıştır, buluntuların %62'sinin hammaddesi bu alaşımdır. Bir buluntununsa meteor demirinden yapıldığını geçerken not edelim.

Troya II'nin giriş rampası yakınlarında bulunan ve 101 parçadan oluşan zengin sözde "Priamos" hazinesi (A hazinesi), kuşkusuz, bir köylü-krala ait olamazdı. Troya'nın en görkemli kuyumculuk ürünlerini içeren bu hazinenin parçaları arasında altın ve gümüş maşrapalar, kadehler ve çanaklar, altın takılar, insan biçimli heykelcikler ve metal dolaşımına işaret eden gümüş çubuklar vardır. Kullanılan kaya kristali (âsâlarda ve kılıç kab-

zalarında), lacivert taşı (baltalarda ve çekiçlerde) ve amber uzun mesafeler arasında yapılan ticari değişimin birer işaretidir. Troya'da bulunan altın ve gümüş çanakların çoğu bu hazineden kaynaklanır; hazinedeki gümüş vazolardan biri çok sayıda altın takı barındırıyordu. Telkâri (filigran) ve habbeli (granüle) gibi son derece ince tekniklerle işlenen değerli takılar arasında alınlıkları (diadem), küpeleri veya şakak halkalarını (şakaktaki saçları süslemek için), kolyeleri, gerdanlıkları, boncukları, salkım küpeleri ve iğneleri sayabiliriz.

Londra'daki British Museum'da bulunan ve *Depas Amphikypellon* denilen tipteki son derece güzel gümüş kap (WA 132150) olasılıkla Troya'dan getirilmiştir. *Depas Amphikypellon* Eski Tunç Çağı'na özgü bir tür kupadır ve bu isim ilk kez Homeros tarafından Priamos'un kupasını betimlerken kullanılmıştır. Bu kadehin biçimi Troya II'ye özgüdür, fakat olasılıkla Balkan kökenli olup Troya üzerinden Anadolu içlerine kadar yayılmıştır. Kupanın özel biçimi [kulplu ve dibi sivri] öylesine tutulmuştur ki Troya II'nin çömlekçileri onun pişmiş toprak kopyalarını üretiyorlardı. Schliemann'nın 1872'de yaptığı kazılarda ele geçen cilalı kırmızı keramikten bir *Depas* parçası (WA 135829) yine British Museum'da muhafaza edilmektedir. Berlin'deki Vor und Früh-Prehistorisch Museum'daysa, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından müzenin elinde kalan az sayıdaki Troya eserleri arasında, Troya II ve V'ten çıkarılmış cilalı kırmızı veya siyah keramikten beş *Depas* örneği daha bulunur.

Schliemann'ın 1873'te Troya'da bulduğu ve biraz da aceleyle Priamos'a atfettiği hazineler yine Schliemann tarafından önce Atina'ya götürülmüş ve 1881'de Berlin Müzesi'ne armağan edilmişti. Bu hazinelerin İkinci Dünya Savaşı sırasında kaybolmadıklarını bugün artık biliyoruz. Almanya'ya geri gönderilmek üzere henüz Moskova'daki Puşkin Müzesi'nden çıkarılmış olmasalar da, en azından bilimadamlarına ve meraklılara sergi-

lenerek tekrar gün ışığına çıkarıldılar. Schliemann, yaptığı çeşitli kazı seferlerinde tam on dokuz ayrı hazine keşfetmiş ve bunların tümünü Homeros'un Troyası'na atfetmişti. Bu öncü ama amatör arkeologun hatalı kazı tekniği, hazinelerin tümünün tek bir seviyeden, yani Troya II seviyesinden çıktıkları kanısını kuşkulu kılmıştı. Yakın zamanda yapılan incelemeler, hem hazine parçalarından hem de zanaatkârların malzeme deposundan oluşan bu çeşitli buluntu öbeklerinin aynı zaman dilimine ait olduklarını göstermiştir. Değerli parçaların birçoğu kimi kapların içinde saklı halde bulunmuş, dolayısıyla bunların geleneksel anlamda birer hazine oldukları anlaşılmıştır. Ancak Schliemann'la çalışma arkadaşları ve kazı işçileri, olasılıkla ev ve anıt kalıntıları içerisinde dağınık halde buldukları kimi eserleri gruplandırarak bunlardan yeni "hazineler" yaratmışlardı.

Değişik hazine öbekleri içerisinde yer alan, takı ve kap üretiminde kullanılan altın ve gümüş külçeler, sarılı haldeki altın tel parçaları, yıpranmış, şekli bozulmuş ve kırılmış takı parçaları hammadde rezervi niteliğinde olup ören yerinde bulunan taşınabilir eşyalar arasında rastlanan kalıplarla, ergitme potalarıyla ve körük yüksükleriyle varlıkları belirlenen kuyumcuların işleriyle bağlantılı olmalıdır. Bulunan hazine öbeklerinin sayısı ve buluntuların çok dağınık halde olmaları İÖ 3. binde Troya'da pek çok kuyumcu işliğinin aynı zaman diliminde çalıştığını kanıtlar. Troya II'ye gelince, bu kent İÖ 2100-2000 arasında meydana gelen bir felaketin çalkantılarıyla yok olmuştur. Felaketin nedeni bilinmese de, buna Hint-Avrupalı kabilelerin Küçük Asya'ya o dönemde başlattıkları akınların neden olduğu düşünülmektedir. Ören yerine gelen ilk arkeologların bunca zengin malzemeyi bir arada bulmaları, felaketin beklenmedik bir biçimde ve aniden yaşandığını düşündürür.

1988'den itibaren, Tübingen (Manfred Korfmann) ve Cincinatti (Brian Rose) üniversitelerinin oluşturdukları ortak bir kazı

ekibi ören yerindeki çalışmaları yeniden başlatmış ve dikkatini daha çok Troya kentlerinin mesken edindikleri doğal çevre üzerinde yoğunlaştırmıştır. Araştırma programının başlığı da çalışmanın bu boyutunu vurgular: "Troya ve Küçük Menderes Ovası: Bir çevrenin arkeolojisi". Elektromanyetik dalgalarla yapılan araştırmalar, kentin yerleşim alanının yukarı-kenti (akropolis) çevreleyen surların dışına taştığını göstermiştir. Troya Ovası'nda, geleneksel olarak efsane kahramanlarının mezarları sanılan ve henüz tam anlamıyla kazılmamış pek çok höyük vardır. Kentin limanı sanıldığı gibi Küçük Menderes'in eski çağlarda denize döküldüğü noktada değil, bugün kısmen dolmuş durumdaki Beşik Koyu'ndaydı. Yeri bu araştırmalarla belirlenen limanın yakınında İÖ 13. yüzyıla tarihlenen bir mezar alanı (nekropolis) keşfedilmiştir. Kazıların yeniden başlatılması, Troya II'nin ve hazinelerinin C14 yöntemiyle yeniden tarihlendirilmelerini sağlamıştır. Troya II'nin son dönemi M. Korfmann tarafından İÖ 25. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir, dolayısıyla ören yerinin bütününün kronolojisini daha erken tarihlere çekmek uygun olacaktır.

Fakat Tunç Çağı gerçek anlamda İÖ 3. binin ortasında başlar; bu da, yazıyı bilmediği için adı yalnızca dış kaynaklardan günümüze kadar ulaşan, Anadolu'nun ortasına yerleşmiş Hatti halkının var olduğu döneme denk gelir. Bu halk Orta ve Güneydoğu Anadolu'da geniş bir alana yayılan bölgeye adını vererek buraya Akkad (İÖ 2350-2150) döneminden Asur (İÖ 9.-8. yüzyıllar arası) dönemine kadarki Mezopotamya yazılı metinlerinde "Hattilerin Ülkesi" denilmesine yol açmıştır. Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan Hitit yazılı belgelerinde, Hitit halkı Hattilerden farklı olsa da, aynı ad korunmuştur. Hitit İmparatorluğu'nun başkenti Hattuşaş'ın isim kökünde de Hatti soyunun ve yörenin adının anısı korunur. Hattilerin etkisi, onların ardından gelen Hitit İmparatorluğu'nun sonuna kadar gi-

den uzun bir zaman sürer. Hitit rahipleri, İÖ 13. yüzyılda yaptıkları dinsel törenlerde, esas anlamlarını yitirmiş olsalar da, Hatti dilindeki kimi cümleleri aynen kullanıyorlardı. Din, mitoloji, saray törenleri, dinsel ayinler bağlamında Hitit uygarlığının bütünü Hatti etkisinin damgasını taşır.

Bu yerli halkın önemi geride bıraktığı kültür malzemesinden anlaşılır. Metal işleme teknikleri çok yüksek düzeydeydi. Hattuşaş'ın birkaç kilometre kuzeyindeki Alacahöyük'te keşfedilen kral mezarlarından da anlaşıldığı gibi, altın, gümüş ve bakırlı alaşımlar yaygın bir şekilde işleniyordu. İÖ 4. binden Hitit İmparatorluğu'nun sonuna kadar iskân edilen Alacahöyük'te iki farklı ve büyük arkeolojik kalıntı alanı bulunmuştur. Bunlardan biri, İÖ 3. binde var olan kentten geriye kalan yegâne eser sayılabilecek bu mezar alanıdır ve mezarlardan on üçünde bol miktarda ölü eşyası bulunmuştur (kazılar 1935-1948 yıllarında Hamit Koşay tarafından gerçekleştirildi). İkinci arkeolojik alan bir Hitit yerleşim biriminden kalıntılar barındırır ve henüz tümüyle kazılmamıştır. Kral mezarları daha geç döneme ait bir yerleşim biriminin bir kısmının altında kaldığından yağmalardan korunmuştu. Bugün hâlâ eşsiz bir değer taşırlar. Mezarların her biri, duvarları taş örgülü dikdörtgen bir mezar odasından ibarettir. Troya'da da gördüğümüz gibi, taş işlemeciliği gerçek anlamda ancak İÖ 3. binde ortaya çıkar. Yine de, Çatalhöyük'te çoktandır kullanılan güneşte kurutulmuş toprak tuğlaların ve ahşap direk ve kirişlerin yerini asla tutmayacak, bunları destekleyen bir yapı elemanı olmakla yetinecektir. Tüm Küçük Asya'ya kendi yeni inşaat tekniklerini yayacak olan Yunanların gelişine kadar, yapıların yalnızca temellerinde ve subasmanlarında taş kullanılacaktır.

Bu kral mezarları ilk yapıldıklarında, kuşkusuz, kent surlarının dışında kalıyorlardı. Genişliği 3 m olan ve uzunluğu 6 ila 8 m arasında değişen bu mezarlarda ya tek bir ceset ya da farklı

zamanlarda gömülmüş, biri kadın diğeri erkek iki ceset bulunuyordu. Ceset konulduktan sonra mezar odasının üzeri ağaç kütükleriyle kapatılıyor, onların da üzerine toprak seriliyordu. Hatıllardan oluşan bu kapağın üzerineyse kurban edilmiş öküz başları ve ayakları konuluyordu. Türk arkeologların önerdikleri gibi, mezarın yerini belirtmek için acaba ayrıca köşelerde yükselen ve birbirine bağlanmış, bakır alaşımlardan dökme alemlerle süslü ahşap dikmelerden oluşan bir üstyapı da mı vardı? Kesin olan şu ki, bu mezarlar belli bir süre kullanılmış ve kimi zaman açılarak içerlerine ikinci bir ceset yerleştirilmişti, dolayısıyla yerlerinin kolayca bulunması için bir şekilde işaretlenmiş olmaları mümkündür. Kimi mezarlarsa kısmen birbirinin içine girmiştir, bu da mezar alanının bütününün okunmasını ve kullanım katmanlarının ayırt edilmesini daha da zorlaştırır. Gerçekten de, bu alanın keşfinden beri bu değerli buluntuların kesin tarihleri bir türlü saptanamamış, en fazla İÖ 2300 ila 2000 arasındaki bir zaman dilimine atfedilmişlerdir. Yine de, karşımızda göz alıcı bir buluntu öbeği vardır. Oysa, aynı dönemde, Birinci Ara Dönem'in karmaşasına kapılan Mısır'da ve elimizde somut kültürel kalıntı olmasa da Akkad İmparatorluğu'nun tomurcuklanmasına sahne olan Mezopotamya'da Alacahöyük kral mezarlarındakine benzer herhangi bir ürüne rastlanmaz.

Alacahöyük'ün en şaşırtıcı buluntuları, hiç kuşkusuz, her mezardan bol miktarda çıkan alemlerdir; bunlar olasılıkla mezarın dışındaki ahşap üstyapıdayken ahşabın çürümesi sonucu aşağı düşmüşlerdi. Alemlerin çoğu ajurlu motiflerle bezeli ve bir çift boğa boynuzu üzerinde duran disk biçimindedir. Alemlerde işlenen diğer hayvan motiflerinden olan geyik, Hitit döneminde güneş tanrıçası Arinna'nın ve Hattilerin gök ve evren tanrıçası Vurusemu'nun imgesiydi. Boğa motifi, disk biçimli alemleri taşıyan bir çift boynuz veya geyiğin iki yanında yer alan bir çift boğa olarak karşımıza çıkar. Hitit döneminde boğa

göksel fırtına tanrısını simgelerdi. Bulunan kimi boğa ve geyik heykelciklerisom tunçtan dökülmüş ve üzerleri gümüşle, altınla veya altın-gümüş alaşımıyla (*electrum*) kaplanmış veya kakma motiflerle bezenmiştir. British Museum'da muhafaza edilen ve bakır bir çekirdek üzerine gümüş dökülerek ayrıca altın kakma motiflerle süslenmiş güzel bir boğa heykelciği örneği de (WA 135851) olasılıkla Alacahöyük kökenlidir.

Hayvan motifli alemlerin tersine, bulunan küçük boyutlu nefis sürahiler ve kaplar yaprak halindeki altının işlenmesiyle üretilmiş ve üzerleri yalnızca geometrik desenlerle süslenmiştir. Anadolu uygarlıklarının bir başka estetik özelliği de, daha erken çağlarda ilk kez Hacılar'da biçimlendirilen vazoların ve kapların karın kısmında ve Çatalhöyük'teki mühürlerde kullanılan bu bezeme tipidir. Buradasözünü ettiğimiz, ince biçimleri yivlerle ve çizgilerle uzatılmış, kalafatlanmış sürahiler, uzun gaga ağızlı testiler, yüksekayaklı kadehlerdir. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan bu gaga ağızlı testilerden biri (16 cm yüksekliğindedir) tam da bu motiflerle bezelidir. Testinin karın kısmı, sırayla bir üçgen ve bir gamalı haç (svastika) düzeninde motiflerin yer aldığı üç adet yatay süsleme şeridiyle kaplıdır, bezemenin tümü yivlerle gerçekleştirilmiştir. Metal işlemeciliğinde, biçim verirken dövme, süslemede kesme, alem ve kimi figürinlerin yapımında döküm ve kalıp teknikleri kullanılıyordu; bulunan bazı metal figürinler dönemin sanatının yalnızca hayvan biçimli veya geometrik desenli olmadığını gösterir. Mezarlarda bulunan süs eşyası metal işleme sanatında kullanılan teknikleri gözler önüne serer. Kimi takılar basitçe bir altın yaprağından yola çıkılarak işlenmiştir, bunlar kesilmiş ve süsleme amacıyla belli noktalarda kırıştırılmıştır (kulak ve saç küpeleri, kemer süslemeleri, kopçalar). Kimi buluntularsa telkâri ve habbeli teknikleriyle gerçekleştirilmiştir. Bütün bunlara kaya kristali gibi değerli taşlardan elde edilen renklendirme teknikleri de eklenir.

Tuncun ve altının yanı sıra gümüş, altın-gümüş alaşımı, hatta demir de kullanılmıştır. Kullanılan gümüş Anadolu'daki yataklardan çıkarılıyordu. Konya Ovası'nın doğusunda kalan Porsuk'un (Zeyve Höyük) hemen yakınındaki Gümüş köyünün üst tarafında bulunan çok sayıdakimaden yatağından esas olarak gümüşlü kurşun çıkarılır. Bunlardan en bilineni Bulgar Madeni'dir ve olasılıkla çok eski çağlardan beri işletiliyordu, çünkü 1954-1956 yıllarında yapılan araştırmalarda bulunan cüruf kalıntısı miktarı 500.000 ton, 1980'deyse 60.000 ton olarak saptanmıştı. Alacahöyük'teki kral mezarlarından çıkarılan buluntuların da gösterdiği gibi, üstün bir metalürji tekniği geliştirilmişti. Altın kapkacak, bakır veya tunç alaşımlı amblemler ve Orta İmparatorluk dönemine tarihlenip (İÖ yaklaşık 2000-1800, yani Hattilerden 200 yıl sonrası) Mısır ürünleriyle rekabet edecek incelikteki görkemli süs eşyaları henüz yazıyı kullanmayan Hattileri ayrıcalıklı kılıyordu. Bu üstünmetal işlemeciliği bir soruya yanıt verilmesini zorlaştırıyor, çünkü Anadolu'nun doğal kaynakları arasında bulunmayan kalayın nereden ithal edildiği hâlâ bir muammadır.

Bu nedenle, İÖ 22. ve 21. yüzyıllar arasına tarihlenen, yani Troya II ve Alacahöyük'le hemen hemen çağdaş olan Ermenistan'daki en büyük tümülüs tipi mezar olan Karachamb'ın kuzeyindeki höyüğü burada anmak gerekecek. Buradan söz etmenin bir başka nedeniyse höyükten çıkarılan buluntuların, aradaki uzun mesafeye rağmen, Anadolu'dakilerle benzerlik göstermesidir. Ölüyle birlikte kurban edilmiş hayvanların da gömüldükleri bu mezar 1987 gibi yakın bir tarihte keşfedilmiştir. Ölü eşyası olarak mezarda metal kaplar (maşrapalar) ve biri "çapa biçimli" küçük gümüş süs balta olmak üzere silahlar bulundu. Bulunan süs eşyaları arasındaki kornalin ve akik taşlı altın kolyenin inceliği, en az kınştırma tekniğiyle süslenmiş biri altın, diğeri gümüş iki maşrapa kadar göz alıcıdır. Bu istisnai buluntuların

eşdeğerlerine Ermenistan'da, Mezopotamya'da (Ur), İran'da ve Troya'da rastlanır. Altın maşrapanın üzerindeki göze çarpan süslemeli şeritler Alacahöyük buluntularındakilere benzer. Gümüş maşrapanın üzeriyse, içlerinde av ve savaş sahneleriyle yürüyen hayvanların betimlendiği süsleme şeritleriyle bezelidir. Kullanılan imgeler Sümer imgelerini andırdıkları kadar, Hitit anlatım sanatının çok uzak öncülleridir. Tüm bu buluntular Erivan'daki Ermenistan Tarih Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.

Tunç Çağı'nın sonunda (İÖ 1950-1850), Hatti Ülkesi'nde ticaret kolonileri kuran ve Orta Mezopotamya'daki Asur Krallığı'ndan gelen tacirler Anadolu'ya yazıyı da getirirler. Bu tacirler Asur'dan yola çıkarak Dicle Irmağı'nın veya Habur Çayı'nın akıntısının tersine ilerleyip önce Diyarbakır'a, oradan Malatya'ya ve nihayet Orta Anadolu'ya (Kapadokya veya Konya Ovası) ulaşıyorlar ve ticaret kolonilerini Orta Anadolu'daki büyük kentlerin yakınlarına kuruyorlardı. Kolonilerden biri, günümüzde Kültepe diye bilinen ve Kayseri'nin 20 km kuzeybatısında kalan Kaniş'ti ve bulunduğu noktada Kapadokya'nın başkentlerinden biri yükseliyordu. Kaniş'in kalıntıları ovada 500 m çapında ve 20 m yüksekliğinde bir tepe yaratmıştır. Çember planlı kent yaklaşık 20 hektarlık bir alana yayılır ve iki seviyeye ayrılır; birincisi, gerçek bir kale görüntüsündeki berkitilmiş sarayıyla yukarı-kenttir; ikincisi olan aşağı-kent yeterince kazılmadığından pek incelenememiştir. Yine de, görüldüğü kadarıyla, aşağı-kentte özel konutlar bulunuyordu ve bunlar bir surla çevrelenmişti, sokakların taş döşeli olduklarıanlaşılır. Asur ticaret kolonisi veya Karum ("iskele"), tepenin kuzeydoğu, doğu ve güneydoğu kenarlarında yer alan, 1500 m uzunluğunda ve 1000 m genişliğinde bir bölgedir. Mezopotamya'da Eski Sümer döneminden beri kullanılan pişmemiş kil tabletlere benzeyen, Anadolu'daki en eski yazılı belgeler işte bu noktada bulunmuştur.

Tablet metinleri Asur lehçelerinin birinde, aynı dönemde geliştirilen çiviyazısı kullanılarak kaleme alınmıştı. Asurlu tacirler Anadolu'ya yazıyla birlikte silindir mühürleri de getirmişlerdi. Hititleri önceleyen Hattiler hakkında bilgi verenler de Asurlu tacirlerin tabletleri ve arşivleridir.

Kaniş karumu, Anadolu'daki tüm diğer karumların tabi oldukları bir denetim merkeziydi ve doğrudan Asur'a bağlıydı. Asurlu tacirler giysi ve dokumanın yanı sıra, Zagros'un ötesindeki bölgelerden çıkarılan kalay madeni ve 200-250 eşeklik kervanlarla taşınan parfüm çeşitleri getirip bu malları altın, gümüş ve yün karşılığında satıyorlardı. Tacirlerin yolculukları boyunca geçtikleri bölgelerle girdikleri ilişkiler hakkındaki bilgiyi Mari'deki (Suriye'nin kuzeydoğusu) sarayın arşivlerinden öğreniyoruz. Bu ticari etkinlik vergi toplayan yerel beylere yarıyordu. Mari'deki arşiv belgeleri sayesinde, kervanların Kaniş'le Asur arasında kalan devletlere %10 vergi vermeleri gerektiğini biliyoruz. Yine bu arşivlerden Anadolu'da on bir karumun kurulduğunu öğreniyoruz. Arşiv belgelerinden, Asurluların kendi dinsel ve gündelik geleneklerine uygun davranmaya devam ettikleri, uygarlık düzeyini Asur'a göre düşük görseler de, yerel kentlerde barışçı bir biçimde yaşadıkları anlaşılıyor.

Çömlekçi çarkının kullanılması da tam bu dönemde yaygınlaşır. Kültepe-Kaniş keramik örnekleri yüksek hayal gücünün ürünü olan biçimlere sahiptir. Bazısı insan biçiminde, bazısı hayvan biçiminde (aslan, antilop veya ceylan, domuz, kartal, yaban tavşanı, boğa), bazısı da beklenmedik bir şekilde ucu sivri ve kıvrık ayakkabı biçimindedir. Çömleklerin renkleri de çeşitlilik gösterir: siyah, gri, cilalı kırmızı, toprak kırmızısı, ince siyah süslemeli bej. Boyalı sürahilerde geniş ölçüde geometrik motifler görülür. Kuş gibi hayvan motiflerine nadiren rastlanır. Cilalı kırmızı sürahilerin keskin hatları, parlak görünümleri, özenle yapılmış ağızları bunların metal örneklerden esinlendiğini gös-

terir. Bulunan bir dizi kap arasındaki bir sürahinin biçimi, Hellen dünyasının erken dönemlerinde ortaya çıkan, sivri dipli, büyük kulplu, uzun karınlı *rhyton*ları çağrıştırır. Kimi sürahilerinse ağızlarına tünemiş kartal gibi hayvan motifli heykelcikler yapıştırılmıştır. Bulunan bazı *rhyton*lar da hayvan biçimlidir. Kaniş'in sakinleri arkalarında tümüyle Anadolu'ya özgü ve Kapadokya'nın genel manzarasıyla uyumlu sanat eserleri de bırakmışlardır. Bunlar genellikle taştan veya kireç taşından heykelciklerdir ve yine Ana Tanrıça'yı temsil ederler; fakat tanrıçanın gövdesi bir diske dönüştürülmüştür ve uzunca bir veya iki boynun ucuna sivri üçgen şeklinde, üzerinde kocaman açılmış gözler işlenmiş birer baş görülür. Bu heykelciklerin özgün biçimi Orta Anadolu'nun bu bölgesindeki peribacalarını andırır.

III. Bölüm

HİTİT İMPARATORLUĞU'NUN TARİHİ

Hititlerin kökeni konusundaki tartışmalar artık hız kesmeye başlamıştır, çünkü bu halkın Hint-Avrupalı olduğu konusunda ilgili çevreler bir fikir birliğine varmış sayılabilir. Fakat söz konusu olan kitlesel bir istila değil, belirgin arkeolojik izler bırakmayan ve İÖ 3. binin son yüzyılları boyunca işleyen yavaş bir yerleşme sürecidir. Anadolu kökenli olmayan bu halk, öncülleri Hattilerin güçlü etkisi altında kalacak ve Anadolu'nun en güçlü maddi kültür geleneklerini (mimari, mitoloji...) kendisine özgü bir şekilde yeniden üretecekti. Hititlerin gelmesiyle birlikte Anadolu'da uluslararası mübadeleler çağı başlar: Babil üzerine yapılan Hitit akınları, Ortadoğu'nun büyük bir kısmının (Ebla) fethi veya işgali, Mısır'la sürtüşmeler... Hititler üstünlüklerini tanıdıkları ve kullanımını yaygınlaştıracakları demire borçluydular. Yine de, bu güçlü imparatorluk İÖ 13. yüzyılın sonunda deniz kavimlerinin korkunç darbeleri altında ezilecekti.

Asur ticaret kolonileri döneminin sonuna doğru Orta Anadolu'nun Kussara, Kaniş ve Hattuş gibi bağımsız pek çok beyliğe bölünmüş olduğunu biliyoruz. Bunlar, başlarında birer küçük hükümdar bulunan kent-devletleriydi. Yine Kültepe-Kaniş kil

tablet arşivleri sayesinde dönemin siyasi durumu ve Hititlerin gelişleriyle ilerlemeleri hakkındaki bilgilere ulaşabiliyoruz. İşte bu bağlamda, Kussara kralı Anitta bu bağımsız beylikleri birleştirmeye kalkışır. İÖ 1750 dolaylarında Neşa'yı ve Hitit İmparatorluğu'nun başkenti olduğunda Hattuşaş adını alacak olan Hattuş'u alır. Kaniş'te bulunan ve üzerinde Kral Anitta'nın adı kazılı olan 30 cm uzunluğundaki tunçtan bir hançer bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndedir. Hançerin Kaniş'te bulunmasından dolayı, kimi araştırmacılar, Kaniş'in aslında Neşa olduğunu, yani bu ikisinin tek ve aynı kent olduğunu öne sürer. Son Asurlu tacirlerin Anadolu'yu terk etmeleri de aynı dönemde gerçekleşir; tacirlerin çekip gitmeleriyle Neşa-Kaniş'in düşüşü Babil'deki Hammurabi iktidarının sonuna rastlar. Asur ticaret kolonilerinin yıkılmasını izleyen çalkantılı dönem boyunca yazının da artık kullanılmaz olduğu sanılmaktadır, en azından elimizdeki yazılı belgelerde bir kesinti vardır.

Bu beylikler başlangıçta bağımsız ve Hatti kökenli olsalar da, yavaş yavaş Hititlerin ellerine geçerler. Bu kent-devletlerden ilk önem kazanmaya başlayanı Neşa-Kaniş'ti; Asur ticaret kolonilerinin ana merkeziyle yaptığı ticaret sayesinde oldukça zenginleştiği düşünülürse bu durum şaşırtıcı olmaz. Hititlerin varlıklarını tam da burada bulunan İÖ 13. yüzyıl tarihli son Asur yazılı belgeleri sayesinde saptayabiliyoruz. Özel adların adbilimsel (onomastik) analizi üç ayrı etnik gruptan oluşan bir halkın varlığına işaret eder: Hattiler, Hint-Avrupalılar ve Hurriler.

Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Hurriler (İÖ 1850-1250), en parlak dönemlerine İÖ 2. binin ortalarına doğru ulaşarak, Hititleri güçlü bir şekilde etkilerler. At eğitimi konusunda ustaydılar ve bu beceriyle ilgili olarak kaleme alınan ünlü Kikkuli Antlaşması daha sonra Hattuşaş'ta Hitit diline çevrilecekti. Düşman hatlarında paniğe yol açan ve daha sonraları Hititler tarafından daha mükemmel bir hale getirilecek olan iki teker-

lekli at arabasını savaş alanına sokarak savaş sanatında devrim yapanlar da Hurrilerdi. Tarihleri boyunca, Hurriler, göç eden Hint-Avrupalı halklarla karıştıklarından, toplumları Hint-Ari kökenli soylu savaşçılardan oluşan bir kastın hakimiyeti altındaydı. Kast zümrelerinden biri savaş arabalarını süren Marrianilerdi. Doğuda Van Gölü'nden Asur'a kadar ve güneyde Halep'e ve Ugarit'e (Ras-Shamra) kadar pek çok Hurri devletçiği ayrı ayrı varlıklarınısürdürüyorlardı. Bunlardan en önemlisi ve en geniş toprağa yayılanı Mitanni Krallığı'ydı; özellikle III. Amenophis döneminde Mısır'la diplomatik ilişkiler ve evlenme yoluyla akrabalık bağları kurmuştu. Mitanni'nin Hitit Kralı I. Şuppiluliuma tarafından alınmasıyla, Hatti topraklarındaki Hurri etkisi daha da güçlenmişti. Hurrilerin bunca güçlü olmalarına karşın, maddi kültürlerinden yalnızca mühürlerini ve keramiklerini biliyoruz.

Hititler adı Ahdi Atik'ten gelir. Ahdi Atik'in ilk beş kitabında, Yeşu'nun Kitabı'nda ve Tekvin'de *Hittim*lerin adı geçer, bu deyim önceleri Fransızca *Héthéens* diye çevrilmişken, sonra İngilizce *Hittits* deyimi benimsenecekti. 19. yüzyılın sonunda, Ahdi Atik'teki ifadelerden, Orta Anadolu'dan Suriye'nin kuzeyine kadar uzanan bölgede keşfedilen ilk hiyeroglif yazılı belgelerden ve Mısır yazılı belgelerinde saptanan Hattilerle ilgili ilk ifadelerden yolaçıkan İrlandalı William Wright ile İngiliz Henry Sayce, bu halkı tanımlayan ve onu insanlık tarihindeki yerine yerleştiren ilk kişilerdir. Ahdi Atik'te, tufan anlatımının ardından Nuh'un oğulları Sam, Ham ve Yafet'in altsoyları ayrıntılı bir şekilde aktarılır (Tekvin, Bap 10/15). Ham'ın oğullarından "*Kenân, ilk oğlu Tsidon'un ve Hittîlerin babası oldu.*"*

* Ahdi Atik'ten yapılan aktarmalar 1976 basımlı Türkçe Kitabı Mukaddes temel alınarak çevrilmiştir. Köşeli ayraç içine alınan deyimler, yapıtın Fransızca özgün metninde olup Kitabı Mukaddes'te yer almayan deyimlerdir. (ç.n.)

Tekvin, Bap 15/18:

"O günde RAB Abram'la ahdedip dedi: 'Mısır ırmağından büyük ırmağa, Fırat ırmağına kadar, bu diyarı, Kenîleri, ve Kenizzîleri, ve Kadmonîleri, ve Hittîleri, ve Perizzîleri, ve Refaları, ve Amorîleri, ve Kenânlıları, ve Girgaşîleri, ve Yebusîleri senin zürriyetine verdim.'"

Tekvin, Bap 23:

Bu kitap Saray'ın ölümüne ve mezarına adanmıştır; burada da Hititlerin Heth'in oğulları olduklarını görürüz:

"Ve İbrahim ölüsünün önünden kalktı, ve Het oğullarına söyleyip dedi: 'Ben sizin yanınızda garip ve misafirim; yanınızda mülk olarak bana kabir verin, ve ölümü önümden kaldırıp gömeyim.' Ve Het oğulları İbrahim'e cevap verip ona dediler: 'Ey efendim, bizi dinle; sen aramızda Allah'ın beyisin; senin ölünü kabirlerimizin en âlâsına göm...' 'Ölümü önümden kaldırıp gömmek için eğer gönlünüz razı ise, beni dinleyin, ve Tsohar oğlu Efron'a benim için rica edin ki, tarlasının nihayetinde kendi mülkü olan Makpela mağarasını bana versin; aranızda benim için mülk olarak bir kabir olmak üzere onu tam pahası ile bana versin.'

"Ve Efron Het oğulları arasında oturuyordu; ve Hittî Efron, Het oğulları kendi şehrinin kapılarından girenlerin hepsini dinlerken, İbrahim'e cevap verip dedi: 'Hayır efendim; beni dinle; tarlayı sana veriyorum ve onda olan mağarayı sana veriyorum; ölünü göm.'"

Sayılar, Bap 13/29:

"*Cenup* [Necef] *diyarında Amalek oturuyor; ve dağlıkta Hittîler ve Yebusîler ve Amorîler oturuyorlar; ve denizin yanında ve Erden kıyısı boyunca Kenânlılar oturuyorlar.*"

II. Krallar, Bap 7/6-7:

"*Çünkü RAB* [Yehova] *Suriyeliler* [Aramîler] *ordusuna* [ordugâhına] *araba gürültüsü ve at gürültüsü işittirdi; ve birbirlerine*

dediler: 'İşte, İsrail kralı Hittî krallarını ve Mısır krallarını üzerimize yürütmek için bize karşı kiralamış.'"

Hezekiel, Bap 16/3:

"*Ve de* [Ebedî] *Yeruşalim'e RAB Yehova şöyle diyor: 'Aslın ve doğumun Kenânlılar diyarından; baban Amorî, anan ise Hittî.'"*

II. Samuel, Bap11/1-13:

Bu bölüm Hititlerin savaşçı kişiliklerini gözler önüne serer. Geç Hitit döneminden gözü pek bir asker olan Uriya, evinin rahatlığını reddederek, geceyi nöbetçilerle birlikte sarayın kapısı önünde geçirir.

"*Ve Davud Uriya'ya dedi: 'Sen yoldan gelmedin mi?'* [...] Ve *Uriya Davud'a dedi: 'Ahit sandığı ve İsrail'le Yahuda haymelerde* [çadırda] *oturuyorlar; ve efendim Yoab'la efendimin kulları kırlarda konmuşlarken yemek ve içmek ve karımla yatmak için ben evime mi ineyim?'"*

Ahdi Atik'te Hititlerden söz eden bölümlerden, bu halkın yalvaç İbrahim döneminde bile var olduğu, Mısırlılarla ve İsrail Krallığı'yla çağdaşolduğu, dağlık bir bölgede yaşadığı ve değerli savaşçılarçıkardığı anlaşılır. Bu kutsal metinler, Hitit İmparatorluğu'nun çoktan yıkılmış olduğu İÖ 1. binde kaleme alınırken, aynı dönemde varlıklarını sürdüren geç dönem Hitit beylikleri çerçevesinde dahi olsa, eski imparatorluğun ve gücünün anısı korunuyordu.

Ancak, bu halk kendine Neşalı diyordu, çiviyazılı tabletlerde de Neşa'da oturdukları belirtilir. Öte yandan, Kral Anitta'nın adının kazılıolduğu bir hançerin Kaniş'te bulunmasından dolayı Kaniş'le Neşa arasında bir bağlantı bulunduğu da öne sürülmüştür. Anitta, henüz yerini saptayamadığımız Kussara'nın kralıydı. Yazılı kaynaklardan Anitta'nın Neşa'yı fethettiğini ve ülkesinin başkenti

yaptığını biliyoruz. Üzerinde "Anitta Bey'in Sarayı" sözlerinin kazılı olduğu hançerin Kaniş'te bulunmuş olması, bu hükümdarın kenti fethettikten sonra oraya kendi sarayını yaptırttığını gösterir. Yine de, Kussara'daki sarayını Neşa'nın dışında bir kente yerleşmek üzere terk etmesi su götürür bir savdır. Aynı yazılı kaynaklar, Anitta'nın Hattuşaş'ı fethettikten sonra yakıp yıkarak lanetlediğini bildirir: "Onu geceden yararlanarak baskınla aldım ve toprağına karamuk tohumu ektim. Hattuş'u yeniden iskânetmeye kalkışanı Fırtına tanrısı yok etsin." Neşa daha sonra Hititlerin eline geçer ve onların ilk başkenti olur.

Hititlerin eline geçen bağımsız beyliklerin birleşme süreci İÖ 18. yüzyılda tamamlanır ve eski adıyla Halys yeni adıyla Kızılırmak'ın büklümünü merkez alan bir devletin doğmasına yol açar. Neşalılar, Hititler ve Hattiler tek bir etnikpotada tam anlamıyla kaynaşırlar. Bağımsız beyliklerin birleşme sürecinden kaynaklanan sarsıntılar tüm Küçük Asya'da hissedilmişti. Troya III'ten Troya V'e kadar giden seviyelerde, daha eski katmanlarında görülen gelişmenin aksine, yalnızca önemsiz yapılandırma evreleri görülür, bu da kültürel gelişmedeki bir kopukluğa işaret eder. Bu çalkantılı dönemin ardından, İÖ 18. yüzyıldan itibaren, Anadolu'ya Asurluların getirdikleri çivi-yazısını bu kez Hititler kullanacaklardı.

Eski İmparatorluk (İÖ 1650-1460)

Eski İmparatorluk'un hükümdar listesi

Labarna (1650-1625)
I. Hattuşili (1625-1600)
I. Murşili (1600-1585)
I. Hantili (1585-1565)
Zidanta (1565)
Telepinu (1550-1530)
Alluvamna (1530-1515)
II. Hantili (1515-1505)
Tahurvaili (1505-1500)
(II.) Zidanza (1500-1485)

Amınuna (1565-1550)
I. Huzziya (1550)
II. Huzziya (1485-1470)
I. Muvattali (1470-1465)
(David Hawkins'e göre)

Birinci Hattuşili Labarna'nın oğludur ve –yazılı belgeler bu hükümdardan söz etse de– gerçekten yaşayıp yaşamadığı kuşkuludur. Çünkü Hattuşili adı onursal bir unvan halini almış ve tahta çıkan hükümdarlar, tıpkı Roma dünyasındaki "Caesar" adında olduğu gibi, bunu kendi adlarıyla birlikte kullanmışlardı. Hanedanın kurucusu olan Hattuşili "Büyük Kral" unvanını da almış ve bu unvan imparatorluğun sonuna kadar ardılları tarafından korunmuştu. Başkenti Neşa-Kaniş'ten Hattuşaş'a nakleder (Hattuşili adı zaten "Hattuşalı adam" demektir) ve Suriye'ye düzenlediği bir sefer çerçevesinde topraklarını doğuda Fırat kıyılarına, güneyde Alalah ve Halep'e kadar genişletir. Hükümdarlık süresi yer yer çıkan karışıklıklar ve taht kavgalarıyla sarsılır. Suriye'ye düzenlediği seferin dönüşünde kızıyla oğlunun kendisine karşı ayaklandıklarını biliyoruz. Bu nedenle, tahtının varisi yapmak üzere erkek yeğenlerinden birini evlat edinmek zorunda kalmış ama daha sonra onu da sürgüne yollamıştı. Ele geçirme şansına eriştiğimiz siyasi vasiyetnamesi İÖ 1600'lere doğru yazılmıştı. Belge yukarıdaki olaylardan söz eder.

"Büyük Kral, Labarna, Meclisin ve soyluların önünde şöyle konuşur. 'İşte, hasta düştüm. Çocuk Labarna'yı sizlere takdim ederken şöyle söylemiştim: Tahta çıkacak olan odur. Ben, kral, ona oğlum dedim, onu kucakladım, yetiştirdim ve üzerine titredim. Ama (hastalığım sırasında) takındığı tavır hiçbir anlayışa sığmaz. Ne bir damla gözyaşı akıttı ne de en küçük merhamet gösterdi. O kupkuru ve kalpsiz. O zaman, ben, kral, onu başucuma çağırdım ve ona dedim ki: 'Madem ki işler böyle, niçin bir yeğeni bir oğul gibi büyüteyim? Kralın sözlerini dinleyeceğine engerek anasına kulak verdi. Erkek

ve kız kardeşleri onu sözleriyle zehirlemek için el ele verdiler; o da kardeşlerini dinledi. Ben, kral, ona öğrettim. O halde savaşa ben de savaşla karşılık vereceğim. Ve şöyle olsun: O artık benim oğlum değildir.' Ama anası daha şimdiden inek gibi böğürüyor: 'Ben, ineğin, bacağı koparıldı ve o da mahvedildi ve sen onu öldürteceksin!'

"'Ama ben, kral, ona ne gibi bir kötülük yaptım? Ona rahip unvanı vermedim mi? Onu her zaman onurlandırdım; onun iyiliğinden başka bir şey düşünmedim. Ama o ne bu sevgiye ne de kralın ondan beklediği umutlara cevap verdi. Bundan böyle Hattuşaş'ı nasıl sevebilir?'" (Hitit dilinden çeviren: Merry Ottin.)

I. Hattuşili'nin torunu I. Murşili Halep ve Babil'i fethederek Hammurabi hanedanına son verdi, bu da Kassitlerin iktidarı ele geçirmelerine yol açtı. Bu seferi sırasında I. Murşili Ebla'ya (Tell Mardikh) ulaşarak burayı yerle bir etti. Halep'in 55 km güneyinde bulunan bu Kuzey Suriye kenti, İÖ 3. binde bölgedeki en önemli krallığın başkentiydi. Ebla daha sonra Akkad'la rekabete girecek, fakat bu ikincisi, biri kral Sargon döneminde, diğeri kral Naram-Sin döneminde olmak üzere Ebla'yı iki kez yenilgiye uğratacaktı. Ebla İÖ 2. binde bir Amorri hanedanının yönetimine girer. Roma Üniversitesi'nden bir kazı ekibinin 1982 yılında yaptığı bir çalışma sırasında, "kilden bir testi gibi ezilmiş" kentin fethini destansı bir biçimde anlatan, Hitit dilinde yazılınış bir metin bulundu. Metinde, fatih kral, Ebla'nın hem "dış surlarını" hem de "iç tahkimatını" yıkınakla övünür. Murşili üvey kardeşi I. Hantili tarafından öldürülür, bu ikisinin ardından gelen hükümdarların da hayatları hep kanlı bir sonla noktalanır.

Telepinu barışçı bir siyaset izleyerek bu kanlı taht kavgalarına son verir. Telepinu'nun başa geçmesiyle, krallık tacının artık veraset yoluyla en büyük evlada geçirilmesi benimsenir, oysa daha önceleri hükümdar vârisini savaşçılar arasından seçiyordu. Telepinu'nun ölümünden Şuppiluliuma'nın İÖ 1350'ye

doğru tahta çıkmasına kadar geçen dönem hakkında çok az bilgimiz vardır. Arada tahta çıkan pek çok hükümdarı yalnızca adlarıyla ve mühürleriyle tanıyoruz. Hatti ülkesi çökmektedir ve yeni dış tehditlere karşı koymak zorundadır. Bunlar Karadeniz Dağları'nda yaşayan Kaşkalar ve Halep Krallığı'nı kendine bağlayan, Kuzey Mezopotamya'da kurulmuş yeni büyük Hurri-Mitanni Krallığı'dır. Öte yandan, Toroslar ve Kilikya (Çukurova) bölgesindeki Kizzuvatna Krallığı da yükselişe geçmiştir ve o dönemde bu krallıkla bir dizi antlaşma yapılır.

İÖ 1465'e doğru, Hattuşaş'taki kraliyet başmuhafızı Muvattali, olasılıkla kraliçeyle işbirliği yaparak I. Hattuşili soyundan gelen son meşru hükümdarı katleder. Hükümdarın oğulları daha sonra Muvattali'yi ve kraliçeyi tahttan indirirler. Bu arada bir başka aşiret, Hurri soyundan geldiği düşünülen I. Tudhaliya'yı başa geçirir.

Dönemin maddi kültürüne gelecek olursak, çiviyazısının yanısıra hiyeroglif yazının kullanılması Eski İmparatorluk dönemine rastlar. Genel olarak Hatti ve Anadolu tarzına sadık kalan ve geleneksel malzemelerin kullanıldığı mimaride, *kyklop* tipi denilen inşaat yöntemiyle gerçekleştirilmiş yapılardan söz etmeliyiz. Bu yöntemle inşa edilen yapıların bir kısmında, devasa büyüklükte, tıraşlanmamış ama yan yana ve üst üste çok düzgün bir şekilde oturan taş blokları kullanılmıştır. Bu inşa tekniği Mykenai dünyasında görülen teknikle benzerlikler taşıdığından yine Mykenai uygarlığına özgü bir isimle anılır.

Yeni İmparatorluk (İÖ 1460-1190)

Yeni İmparatorluk'un hükümdar listesi

I. Tudhaliya (1465-1440)	II. Muvattali (1295-1270)
II. Hattuşili (1440-1425)	III. Murşili/Urhi-Teşub (1270-1265)

II. Tudhaliya (1425-1390)
I. Arnuvanda (1400-1370)
I. Şuppiluliuma (1353-1322)
II. Arnuvanda (1322-1321)
II. Murşili (1321-1295)
III. Hattuşili (1265-1238)
IV. Tudhaliya (1238-1215)
III. Arnuvanda (1215-1210)
II. Şuppiluliuma (1210-1190)

(David Hawkins'e göre)

I. Tudhaliya iktidarı babasının yardımıyla aldı; Mitanni Krallığı'nın desteklediği muhalif aşirete karşı baba-oğul birlikte mücadele etmişlerdi ve bu durum iki devlet arasında uzun sürecek bir ihtilafın başlangıcıydı. I. Tudhaliya Hurrilere karşı büyük zaferler de kazanarak Halep'i yerle bir etti. Tudhaliya hanedanının kökeni Hurrilerle bağlantılıydı, bu nedenle hanedanın döneminde Hurri kültürünün etkileri görülür: Gelecek kraliçelerin ve prenseslerin neredeyse tümü bir Hurriadı taşıyacaktı; doğduklarında bir Hurri adı taşıyan hükümdarların çoğu tahta geçince bir Hitit adı alacaklardı; örneğin, İÖ 1240'larda tahta geçen IV. Tudhaliya'nın doğum adı Hişmi-Şarruma'ydı.

I. Tudhaliya'nın oğlu II. Hattuşili'nin iktidarı kısa sürer; oğlu II. Tudhaliya'yla birlikte Suriye'ye ve Mezopotamya'ya pek çok sefer düzenleyerek Hitit topraklarının bütünlüğünü korumaya çalışır. II. Tudhaliya, batı yönünde yaptığı bir sefer sırasında, Anadolu'ya yeni yerleşen Mykenaili Yunanlarla ilk kez temasa geçer. Bu halkın adı Hitit metinlerinde "Ahhiya(va) ülkesinin insanları" diye anılır, yani Akkalar. Tacını devrettiği oğlu I. Arnuvanda da tahtı kendi oğlu III. Tudhaliya'ya bırakır. Hattuşaş'ın kuzeydoğusundaki Masat Höyük'te bulunan tabletlerden, III. Tudhaliya döneminde Hatti Ülkesi'nin dört bir yandan düşman saldırılarına maruz kaldığını öğreniyoruz: Hammurabi hanedanının yerini alan Kassiler doğudan, Mısır firavunuyla müttefik olan Arzava Luvileri de güneyden saldırıyorlardı. Kuzey Suriye'deki kimi küçük bağımlı devletler ayaklana-

rak Hitit İmparatorluğu'ndan kopuyorlardı. Kaşkalar Hitit başkentini ateşe verince ardından gelen karışıklıklarda genç veliaht prens Tudhaliya öldürülür ve tahta Şuppiluliuma geçer.

I. Şuppiluliuma ülkedeki durumu düzeltecektir. Tahta geçebilmek için, meşru vâris olan ağabeyi genç Tudhaliya'yı öldürtmüştü. Ardından, Kizzuvatna engelini kırarak Fırat'ı geçti ve Hurri Krallığı'nı imparatorluğun himayesine aldı. Babil'e yerleşen Kassilere karşı mücadele ederek Ugarit dahil tüm Suriye'yi topraklarına katar ve Halep'i boyunduruğu altınaalarak başına oğlu Telepinu'yu koyar. Yedi gün süren çarpışmaların ardından düşürdüğü Karkemiş'in (Kargamış) başına da bir başka oğlunu getirir. Mitannileri ezer ve Mısırlıları geri püskürtür, oysa bu sonuncularla, hep yapıldığı gibi, Fırtına tanrısının garantisi altında bir antlaşma imzalamıştır. Verdiği andı bozarak Mısır'ın Suriye'deki topraklarına başarılı bir sefer düzenler. Çocuklarını Ortadoğu'nun dört bir yanındaki komşu devletlerin hükümdarlarıyla evlendirir ve Kuzey Suriye'nin yönetimini kardeşine emanet eder. I. Şuppiluliuma Mısır firavunlarından Akhenaton'la, onun ardılı Tutankhamon'la ve bu sonuncusunun dul eşi Ankhsenamon'la çağdaştı. Şuppiluliuma kimi eylemlerinden dolayı Hatti tanrıları tarafından cezalandırılmış olabilir mi? Anlaşıldığı kadarıyla kimi dinsel görevlerini ihmal etmişti, bunlardan biri de Fırat Irmağı'nda düzenlenen törenlerdi. Bilinen, oğlu gibi onun da vebadan öldüğüdür. Gerçekleştirdiği kötü eylemlerinin epeyce bir kısmını ikinci oğlu II. Murşili döneminde kaleme alınan bir metinden öğreniyoruz: "Murşili'nin veba konusundaki duaları".

Tahta oğlu II. Arnuvanda geçer. Onun döneminde Hitit gücünün Karadeniz bölgesinde gerilediğigözlenir. Fırtına tanrısının kutsal kenti Nerik Kaşkaların eline geçer. II. Arnuvanda da tıpkı babası Şuppiluliuma gibi bir salgında ölür, ikinci oğlu II. Murşili'nin bir yıl sonra tahta geçmesinin nedeni budur. II. Mur-

şili'nin iktidarı ele aldığı sırada tüm komşu devletlerde karışıklıklar vardır, ama yeni kral baba mirasını elde tutmayı, hatta büyütmeyi başarır. Hem Kassilere hem de Kaşkalara karşı mücadele eder, Suriye'deki ayaklanmalara son verir ve Hitit nüfuzunu Küçük Asya'nın batısına kadar yayarak Lykia ve Kilikya arasında kalan Arzava Federasyonu'na son verir; böylece, Ahhiya(va), yani Akalarla doğrudan ilişkiye girer. İktidarı boyunca meydana gelen olayları ve can almaya devam eden veba salgınını tanrıların sınaması olarak, daha doğrusu babasının dine karşı işlediği günahların cezası olarak görür:

"*...Benim babam da günah işledi. Hatti'nin Fırtına Tanrısı Efendimin sözlerine itaatsizlik etti, ve ben hiç günah işlemedim. Ve işte böyledir: Babanın günahı oğula geçer. Benim babamın günahı bana geçti... Madem ki babamın günahını itiraf ettim, efendim Fırtına Tanrısının öfkesi artık dinsin. Bana karşı yine iyi olun ve Hatti Ülkesi'nden vebayı yine kovun...*" (Hitit dilinden çeviren: Merry Ottin.)

Murşili ölünce yerine oğlu Muvattali geçer; tahta oturur oturmaz, Kaşkalardan ve Kassilerden koruması amacıyla "Yukarı Ülke"nin yönetimini kardeşi Hattuşili'ye bırakır. Bu işlemin ardından başkenti "Aşağı Topraklara", henüz yerini saptayamadığımız ama güneydoğuda veya Toros Dağları'nın güneyinde bir yere almaya karar verir. Bu, olasılıkla, Hititlerin dağlı Kaşkaların topraklarıyla komşu oldukları kuzey sınırlarındaki güvensizlik nedeniyle verilmiş bir karardı. Yeni başkente Tarhuntassa adını verse de, ardılları dinsel bir önem taşıyan Hattuşaş'ta oturmayı sürdürdüler. Muvattali'nin döneminde, ayrıca, Nil Vadisi'nde iktidara genç ve atak II. Ramses'in gelmesiyle Mısır'ın baskıları artar. Muvattali Ramses'le ünlü Kadeş Savaşı'nda karşı karşıya gelecektir.

Muvattali'den sonra taht bir cariyeden doğma gayrımeşru oğlu Urhi Teşub'a geçer. Yaşının küçük olmasından dolayı amcası Hattuşili'nin vesayeti altındaydı ve Hattuşili sonunda baş kaldırarak yeğenini tahttan indirip yerine geçti. "Bu adam (Urhi Teşub) beni yıkmak istediğinde (...) baş kaldırdım ve ona (şunu söyleyerek) savaş açtım: 'Benimle kavga için bahane aradın, sen ki büyük kralsın, bense bana bıraktığın yegâne kalenin kralıyım! Sauha'nın İştarı ve Nerik'in Fırtına tanrısı bizleri yargılasınlar...' Ve Hanımım İştar bana zaten taht sözünü verdiğinden, şimdi de karımı (Puduh Hepa) rüyasında (şunu söyleyerek) ziyaret etti: 'Kocanı destekliyorum ve bütün Hattuşaş senin kocanın etrafında birleşecek...' O zaman İştar'ın büyük iyiliğini gördüm. Urhi Teşub'u terk etti ve onu ağıldaki bir domuz gibi Samuha kentine hapsetti... Ve bütün Hattuşaş benimle ittifak yaptı." (Hitit dilinden çeviren: Jacques Freu.)

Dolayısıyla, Hattuşaş yeniden başkent olur. III. Hattuşili döneminde barış ortamı geri gelir ve II. Ramses'in Mısırı'yla bir ittifak antlaşması imzalanır. Hattuşili'nin karısı ve Kummani'nin rahip-kralının kızı olan Puduh Hepa, hem dönemin hem de Hitit tarihinin önemli bir kişiliğidir. Hurrilerin inanç edimlerinin yayılmasında etkin bir rol oynamıştı. III. Hattuşili, vakayınamelerini yazdırırken karısıyla nasıl evlendiklerini anlatır.

> "*Ama Mısır'dan geri dönüş yolundayken, tanrıçaya sunular yapmak için Lavazantiya'da* (Kizzuvatna'nın kenti) *durakladım ve ayini tamamladım. Ve tanrıçanın emri üzerine, Lavazantiya'da tanrıça İştar'ın rahibi olan rahip Pentisarri'nin kızını kendime eş aldım.*"

Buradan da anlaşılıyor ki, Muvattali'nin II. Ramses'e karşı yaptığı seferin dönüşünde, Hattuşili'nin bizzat katıldığı Kadeş Savaşı'ndan sonra, kral, yine tanrıça İştar'ın müdahalesiyle evleneceği kadını bulmuştu. Çünkü elimizdeki metin gerçekten

de Puduh Hepa'dan söz eder. Hurri bir rahibin kızı olan bu dindar ve iyi eğitimli kadın, doğduğu ülkeye sadık kalmış ve hem anavatanının hem de öz geleneklerinin konumunu güçlendirmişti. Kraliçenin adından da ailesinin tanrıça Hepat (veyaHepatu) inancına bağlıolduğu anlaşılıyor; Hurri tanrıçası Hepat Hititlerdeki güneş tanrıçası Arinna'yla eşdeğerdir. Kraliçelik unvanının yanı sıra "Kizzuvatna ülkesinin kızı" sanını da kullanacaktır. Puduh Hepa siyasi alanda da önemli bir rol oynayacaktı. Mısır ve Hatti ülkeleri arasında imzalanan barış antlaşmasının yazılıolduğugümüş tabletin son bölümünde iki mühür baskısı yer alır. Birincisi Hattuşili'yle Fırtına tanrısını gösterirken, kraliçeye ait olan ikincisinin üzerinde "ülkenin efendisi, Arinnakentinin güneş tanrısının mührü; Hatti Ülkesinin prensesi, Kizzuvatna ülkesinin kızı, güneş tanrıçası Arinna'nın rahibesi, ülkenin hanımı, tanrıçanın hizmetkârı Puduh Hepa'nın mührü" yazılıdır (Hitit dilinden çeviren: R. Lebrun).

Ardından Hattuşili'nin oğlu IV. Tudhaliya tahta geçer. II. Muvattali'nin, Kaşkaların akınlarının yarattığı tehlike karşısında başkent Hattuşaş'ı terk ederek Anadolu'nun güneyindeki Tarhuntassa'ya sığındığını görmüştük. III. Murşili Hattuşaş'a geri dönünce Tarhutassa'nın ayrıcalıklı konumu sona ermişti. III. Murşili'yi (eski prens Urhi Teşub) sürgüne göndermeyi başaran III. Hattuşili, Tarhuntassa'yı Hitit himayesinde bir krallığa dönüştürerek başına II. Muvattali'nin oğullarından Kurunta'yı getirdi. Bu bağlamda, Hitit kralıyla himayesi altındaki hükümdar arasında bir antlaşma imzalandı; hami ülkenin hükümdarı veya himaye altındaki ülkenin vassalı her değiştiğinde bu antlaşmanın da yenilenmesi gerekiyordu. Boğazköy'de çalışan Alman arkeoloji ekibi 21 Temmuz 1986'da, Sfenksli Kapı'nın (Yerkapı) yakınında, tahta yeni geçen IV. Tudhaliya'yla kuzeni Tarhuntassa Kralı Kurunta arasında imzalanan antlaşmanın tam metninin yazılı olduğu tunç bir tablet keşfetti. Metin Hitit

dilinde ve çiviyazısıyla tabletin her iki yüzüne yazılıdır ve halen Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde korunmaktadır. Bu metin sayesinde, eskiden imzalanmış bir antlaşmanın taraflarından birinin değişmesi halinde bunun yenilenmesi yoluna gidildiği teyit ediliyor.

İktidarı döneminde Lykia'ya bir sefer düzenlenir, ama IV. Tudhaliya Fırat üzerinde Asurlular tarafından bozguna uğratılır. Oğlu II. Şuppiluliuma Tarhuntassa Krallığı'na karşı başarılı bir savaş yürütür ve Kıbrıs'la çatışır. Hattuşaş'taki 2 ve 3 numaralı tapınaklarda, üzerinde "Kurunta, Büyük Kral, Labarna, Güneşim" ibareleri yazılı birkaç mühür bulunmuştur. Bundan, Tarhuntassa Kralı Kurunta'nın, olasılıkla IV. Tudhaliya'nın ölümünden sonra, kısa bir süre için tüm ülkeye hükmettiği anlaşılıyor. Kurunta, kuşkusuz, Hitit tahtının II. Muvattali ve Urhi Teşub'un soyundan gelen prenslere geçmesini ummuştu. Hattuşaş'ta bulunan Güney Sarayı'ndaki kitabe bu iki ülke arasındaki gerginliklerden ve Tarhuntassa'nın II. Şuppiluliuma tarafından ilhak edilmesinden söz eder. Bu sonuncu kral deniz kavimlerine karşı muhtemelen bir zafer kazanmış olsa da, her şeye rağmen, Hitit İmparatorluğu onun döneminde ortadan kalkmıştır.

Ülkenin yıkımı beklenmedik bir şekilde ve hızlı olmuştur. Ne Anadolu ve güçlü Hitit devleti ne de Ortadoğu böyle bir ihtilafı beklemektedir. Bu nedenle, örneğin Tell Ras-Shamra'da (eski Ugarit) çok çeşitli ve zengin eserler bulunmuştur. Böylesine bir yıkılışı beklemeyen halk kaçmak için hazırlık bile yapmamıştır. Kimi Hitit yerleşimlerinde bu olaylara bağlı yangın izleri vardır. Niğde yakınlarında, Çukurova'ya doğru inen bir vadinin içerisinde, Porsuk köyü yakınındaki (Hitit metinlerindeki eski Duna?) Zeyve höyüğünde kalenin olası yeri saptanmıştır. Ören yerinin bütününde Hitit dönemine ait bir tabaka görülmüştür ve olasılıkla Eski İmparatorluk dönemine kadar uzanan

bir geçmişe sahiptir. Yörenin önemi coğrafi ve stratejik konumuyla ilişkilidir; hemen yakındaki Gümüş köyünde gümüşlü kurşun çıkarılan Bulgar Madeni ve İlkçağ'dan beri işletilen alçıtaşı yatakları vardır. Strasbourg ve Lyon üniversitelerinin 1968'de başlattıkları kazılarda, höyüğün güneydoğu yamacındaki büyük boyutlu bir odanın zemininde, bu gerçek felaketin bir kurbanının kısmen kireçleşmiş cesedi bulunmuştur. Yıkım tabakasında bulunan iskelet, bir duvarındibinde yatar konumda, kendi üzerine kapanmış haldeydi ve elleri kendini korumak istercesine yüzünü örtüyordu. Bulunduğu oda kırık çömlek kalıntılarıyla doluydu. Porsuk ören yerindeki tahribata ve yok edici yangına İÖ 13. yüzyılın sonundaki tüm Hitit ve Yakındoğu yerleşimlerinde rastlıyoruz. Bir dünya yıkılır. Yok olan merkezi iktidarın yerini, geometrik dönem Yunan dünyasının Karanlık Çağları'yla çağdaş ve yine karanlık bir göçebeliğe geri dönüş dönemi alır.

IV. Bölüm

DEMİR ÇAĞINDA MADDİ KÜLTÜR

Hitit uygarlığından geri kalan maddi kalıntıları ele alırken, elimizdeki belgelerin parçalı ve kısmen harap halde olduklarını bilmekte yarar vardır. Hitit uygarlığı bin yıla yaklaşan bir süre yaşamış olsa da, en anıtsal, en göz alıcı ve en iyi korunmuş eserleri uzun tarihinin yalnızca son dönemlerine aittir. Buna karşılık, geleneksel tarihi olgular, yani hükümdarların kronolojik listesi, yürüttükleri iç politika, askeri eylemleri ve fetihleri, yaptıkları reformlar ve izledikleri imar programları günümüzde görece iyi bilinir. Dinsel konular için de durum aynıdır. Mimari ve şehircilik planlarıyla ilgili bilgilerimiz ileri düzeyde olsa da, bunlar yalnızca Yeni İmparatorluk dönemine, üstelik bu dönemin de son evrelerine, esas olarak İÖ 13. yüzyıla ait olan örneklerle sınırlıdır. Bilgilerimizin çok büyük bir bölümü de Hattuşaş'taki kalıntılara ilişkindir.

Çok nemli, turbalı, su kıyısında bulunan doğal çevrelerin aksine, Mısır gibi kuru coğrafyalarda gelişen uygarlıkların günlük hayatta kullanılan ve çoğunlukla dokuma, hasır, deri, tahta gibi organik malzemelerden üretilmiş araç gereçleri neredeyse mükemmel derecede korunmuştur. Fakat Anadolu'nun ılıman iklimi bu tür kalıntıların korunmasına elverişli değildir. Dolayısıy-

la, bu parlak uygarlıktan söz ederkenanlatımımız yazık ki kesintilerle doludur. Örneğin giyim kuşam konusunu ancak tasvirlerden, kullanılan kumaşlarıysa yalnızca iktisadi (tarım, dokumacılık, ticaret) nitelikli metinlerden izleyebiliyoruz.

Hiçbir iz bırakmamış olan duvar süslemeleri gibi kimi konular hakkındaysa neredeyse hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bulunan çok az sayıdaki üç boyutlu tasvir yalnızca Hititlerin geç dönemlerine aittir ve elimizde metinlerde sözü edilen "Hatti'nin bin tanrısını" gösteren hiçbir tapım heykeli yoktur. Kral mezarları hakkında en ufak bir bilgimiz olmadığı gibi, yapılan arkeolojik araştırmalarda geniş ölçekli hiçbir mezar alanına da rastlanmamıştır; bu konudaki çalışmalar hâlâ başlangıç aşamasındadır. Kızılırmak'ın denize döküldüğü havzadaki İkiztepe'de bulunan ve İÖ 2. binin ikinci yarısına tarihlenen otuz kadar tümülüsten edinilenbilgiler elimizdekileri tamamlayıcı niteliktedir. İkiztepe, en parlak dönemini Hitit çağında yaşadığı anlaşılan yerel bir krallığın yerleşim birimi gibi görünmektedir. Mezarlardaki cesetlerin göğüsleri üzerinde ok uçları bulunmuştur (Samsun Müzesi). Bu ok uçlarının üzerlerinde, daha sonra Hitit metinlerinde sözü edilen Göğün Güneş tanrısını ve Toprağın Güneş tanrıçasını betimleyen tasvirler vardır. Şehir plancılığı ve mimari hakkındaki bilgilerimiz esas olarak başkent Hattuşaş'ta görülenlere temellenir. Anlaşıldığı gibi, gelecek pek çok arkeolog ve araştırmacı kuşağının yapacağı daha çok iş vardır.

Şehircilik

Hattuşaş'ı kurmaya girişenler bu yöreyi seçerken öncelikle güvenliği göz önünde tutmuş olsalar gerektir. Kent, ulaşılması zor bir noktada, kurak bozkırların ortasındadır ve yüksek dağ zincirleriyle çevrilidir. Daha sonra gün ışığına çıkarılan arşiv

metinleri sayesinde, bu yörenin, Hitit krallığının kuzey sınırlarını Kaşka kabilelerinden korumak amacıyla yapılmış bir berkitilmiş kentlerağının merkez noktası olarak seçildiğini öğreniyoruz. Sınırları boyunca berkitme duvarları veya gözetleme kuleleri inşa eden Hititler böylece bir güvenlik sistemi geliştirmişlerdi. İlk tabletlerin çıkarıldığı Hattuşaş'ın dışındaki Masat Höyük gibi ören yerlerinde yapılan arkeolojik araştırmalar çerçevesinde bu sistemi henüz yeni anlamaya başlıyoruz. Teraslama tekniğiyle gerçekleştirilen özgün bir mimari tarz Hititlerin yerleştikleri Orta Anadolu'da ortaya çıkmıştır. En geç Hitit döneminde (İÖ 13. yüzyıl) düzenlenen haliyle Hattuşaş'ın iskân alanı ikiye ayrılır: Yukarı kent ve aşağı kent. Bu ikisinin arasında, yerli kayadan oluşan bir yükseltinin üzerinde, krallık sarayının yer aldığı ve olasılıkla daha erken dönemlerde yukarı kent konumunda olan Büyükkale'nin sarp gövdesi bulunur. Kentin tümü, doğal bir koruma sağlayan kaya yükseltilerinin ve engebelerin kesildiği noktalarda uzanan, 5-6 km uzunluğunda bir surla korunuyordu.

Saray olsun, tapınak olsun, basit evler olsun, tüm yapılar aynı temel plana göre inşa edilmiştir. Kare biçimli ve genellikle revakla çevrili bir merkez avlu daha küçük odalarla çevrilidir. Avluyu çevreleyen çok sayıdaki odanın tümü aynı mimari özellikleri taşır. Hitit mimarisinde sıklıkla asimetrik bir plan uygulanır; tanrılara adanmış kutsal yapıların içerisinde yer alan çıkıntılı kutsal oda (*cella*) bu asimetriyi özellikle vurgular. Düzgün planlı evler de bu asimetriyi taşır ve kimi evlerde bir ikinci kat görülür. Düz dam çatılı yapıların pencereleri oldukça küçük ve çatıya yakın bir noktada açılmış olsa gerektir. Taşıyıcı eleman olarak, mimarlar, sütun ve sütun başlığı yerine kare tabanlı ağaç dikmeler kullanıyorlardı.

Kentin su ihtiyacı özenle yapılmış bir sistemle sağlanıyordu; pişmiş toprak künkler kullanılmış suyu lağımlara akıtıyordu, sokakların ortası da taş döşeli kanallarla donatılmıştı.

Hattuşaş, Kızılırmak'ın iki küçük kolunun aktığı iki vadi arasında, nerdeyse üçgen bir yayla üzerinde yer alır. Şehir surları bu vadilerin kenarlarını izler ve ara ara karşılarına çıkan doğal kaya yükseltilerini de bünyelerine katarak yörenin doğal engebesi boyunca uzanır. Surların en iyi korunmuş ve en göz alıcı kısmı, yukarı kenti koruyan güney cephesidir. İÖ 14. yüzyılda inşa edilen bu kısım, Aslanlı Kapı'dan Kral Kapısı'na kadar batı-doğu yönünde bir yay çizer. Kentin kuzeyi doğal savunma elemanlarından mahrum olduğundan, bu noktada yapay bir bayır inşa etmek gerekmişti. On beş metre yüksekliğinde ve beş metre kalınlığındaki sur duvarı yapay bir toprak yığını üzerinde yükseliyordu. Suru meydana getiren öndeki alçak duvarla ana surun dibinde bir hendek uzanıyordu, her iki duvarın da üzerinde dışa doğru çıkıntılı kare tabanlı kuleler yükseliyordu. Kulelerle ana sur duvarı birer dizi mazgalla taçlanıyordu. Surun bütünü, öndeki alçak duvarın üzerindeki kulelerin arasına ana surun kuleleri gelecek şekilde düzenlenmişti. Surun üzerinde ayrıca yapının bütününü kontrol etmeyi amaçlayan bir devriye yolu bulunuyordu.

Berkitmelerin yalnızca alt kısmı *kyklop* tipi denilen düzensiz iri taş bloklarından inşa edilmişti; surun üst kısmı bugün artık var olmayan pişmemiş toprak tuğla örgülüydü. Hititler, berkitmelerin güney bölümündeki en yüksek noktasında, Sfenksli Kapı'nın (Yerkapı) altına, surları dik kesen ve bunların 12 m altında yer alan, 71 m uzunluğunda bir yeraltı geçidi yaptılar. Tavanı beşik tonozlu olan ve dış kapısı devriye gezen nöbetçilerle korunan bu geçit kenti kırsal alana bağlıyordu. Surun iç yüzündeki Yerkapı'yla geçidin dış çıkış noktası arasında kalan eğimli alanın tüm yüzeyi kabaca yontulmuş taşlarla döşelidir ve kaplamalı yüzeyin her iki ucunda hendeğe doğru inen birer merdiven vardır.

Surların güney tarafındaki yayda açılan süs amaçlı kent kapılarının her biri üç aşamalı bir plana göre inşa edilmiştir: Kapıylaardında kalan geçit yolunun her iki yanında, surun dış yüzeyinde dışa doğru cumbalı birer kule bulunur. İçlerinde birkaç odacık bulunan kulelerin arasında, biri içte, biri dışta kalan iki kapı, kareye yakın biçimli ve bir tür ara oda veya giriş holü görevi gören bir odaya açılır. İç ve dış kapıların tümü aynı şekilde inşa edilmiştir. Eşkenar yamuk biçiminde bir araya getirilmiş, ikisi yanlarda, biri de üstte üçer adet iri taş bloktan meydana gelirler. Kapıların hepsinde ikişer kanat vardı ve bunların milleri ara odaların içerisinde hâlâ görülebilir. Kapıların iki yanındaki taş blokların üzerinde kilit yuvaları ve demir sürgülerin kaydırma yarıkları görülür. Kapıların kanatları ara odanın içine doğru açılıyordu. Kral kapısı hariç, kapılardaki alçak veya yüksek kabartmalı süslemeler kapıların hep dış yüzlerinde yer alır. Kent içinden bile görülebilen Kral Kapısı'ndaki kabartmaysa hemen aşağısındaki yukarı kente dönüktür.

Tıpkı Yazılıkaya'nın duvarları gibi, Hattuşaş'ın şehir kapılarının kaideleri, zafer anısına dikilmiş düzgün taş blokları (stel) ve sur kapıları çeşitli kabartmalarla bezenmiştir. Güneydekisur boyunca batıdan doğuya doğru tırmanırken karşımıza sırasıyla Aslanlı Kapı, Sfenksli Kapı (Yerkapı) ve Kral Kapısı denilen kapı çıkar. İlk iki kapının kabartmaları, muhtemel düşmanları caydırmak istercesine dışa açılan taraftadır. Yalnızca Kral Kapısı'ndaki insan kabartması yüzünü kent içine çevirmiştir.

Adından anlaşıldığı gibi, Aslanlı Kapı'yı oluşturan iki yan taş bloku, önden görülen ve cepheleri iyice çıkıntılı işlenmiş birer aslan kabartmasıyla bezelidir. Taşa derin biçimde oyulmuş göz yuvalarında olasılıkla farklı türden birer malzeme kakılmıştı. Yele tutamlarının ayrıntıları heykeltıraş kalemiyle şekillendirilmiştir. Güney surlarının en yüksek noktasında, yeraltı geçidinin üzerindeki Yerkapı surların bu bölümünün eksenini

Boğazköy-Hattuşaş, Aslanlı Kapı (klişe: Marc Desti).

oluşturur. Kapının iki yanındaki iri taş blokların her birinde yüksek kabartmayla işlenmiş birer kanatlı sfenks bulunuyordu. Yine cepheden görünen bu hayvanların insan yüzleri yuvarlak ve dolgun, göz yuvaları derin oyulmuş ve burunları kemerli Hitit burnu biçimindeydi. Sfenkslerin her birinin başında sıkıca oturan ve bunların tanrısal niteliklerini belirten birer çift boynuzla süslü birer takke vardı. Takkenin üst tarafı bir süsleme elemanıyla yükseltilmişti ve altlarından, sfenkslerin göğüslerine yayılan örülmüş saç büklümleri çıkıyordu; bu saç örgüleri Mısır sanatındaki Göksel tanrıça Hathor'un peruğunu andırır. Kazı sırasında sfenksler parçalanmış halde bulundular; parçaları bir araya getirilmiş olarak biri Berlin Müzesi'nde, diğeri de İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndedir.

Kral Kapısı denilen kapıdaysa yan taş bloklarından yalnızca soldakinin üzerinde ve diğerlerine göre daha olgun bir tarzda bir kabartma vardır. Profilden görülen insan figürü sağa, yani kapının açıldığı geçidin dışına doğru yürür pozisyondadır. Yanak siperlikli miğferinin ön üst kısmında yine tanrısallık simgesi olan boynuzlar vardır. Yani ilk keşfedildiğinde bir hükümdar sanılan bu kabartma aslında bir tanrıyı temsil eder. Kabartmanın çıplak göğsüne incecik kıl öbekleri işlenmiştir ve vücudu burgu desenli basit bir kısa etekle örtülüdür; eteğin kemerine kısa bir kılıç sokuludur. Göğsüne doğru kaldırdığı ellerinden birinde topuğu parmak biçimli bir küçük balta tutar. Vücudun tüm ayrıntıları heykeltıraş kalemiyle incelikle işlenmiştir, kas düğümleri çok belirgindir ve burnu geleneksel kemerli biçimdedir.

Hattuşaş büyüyüp yeni şehir düzenlemelerine sahne oldukça berkitmeler de elden geçirilmiş veya yenileri yapılmıştır, bu nedenle iyi kötü korunmuş durumda pek çok berkitme birimi mevcuttur. Güneydeki sur yayından başka, yine tepeden tırnağa berkitilmiş krallık sarayını barındıran ve yerli kayadan doğal bir yükseltinin üzerinde duran Büyükkale'nin surlarını,

İÖ 13. yüzyılda kent içinde kalan Büyükkaya'nın berkitmelerini ve aşağı kenti çevreleyen surları da sayabiliriz.

Tunç Çağı içerisinde sözünü ettiğimiz Alacahöyük de Hititlerce iskân edilmişti. Bu yerleşimden geriye, Hattuşaş'taki süslü kapılara benzer bir mimari plan izleyen bir anıtsal kapı kalmıştır. Kapının ara odası iki yandaki taş bloklara oyulmuş bir çift sfenks tarafından korunuyordu. Bu sfenkslerin yapılış tarzı Hattuşaş'taki kapının sfenkslerine göre Mısır tarzına daha yakındır. Yüksek kabartma şeklinde işlenen Alacahöyük sfenkslerinin başlığı Mısır'a özgü *nemes* örtüsünü, omuzlara düşen örgülü saç büklümleriyse yine Mısır tanrıçası Hathor'un peruğunu andırır. Sfenkslerin yuvarlak yüzlerinin burun kısmı kırıktır ve derin oyulmuş göz yuvalarına olasılıkla yine farklı bir malzeme kakılmıştır. Kadın görünümlü bu sfenkslerin boyunlarında birer köpek tasması vardır. Kapının sağda kalan taş bloğunun alt kısmına, kanatları iki yana açılmış ve pençelerinde birer yaban tavşanı tutan çift başlı bir kartal motifi işlenmiştir.

Anıtsal kapının iki yanındaki dikdörtgen kulelerin alt tabanı ayrı ayrı taş bloklara işlenmiş bir dizi yarım rölyefle bezelidir ve bu süsleme tarzı izleyen binyıldaki Geç Hitit döneminde bir gelenek halini alacaktır, ama Yeni İmparatorluk dönemi boyunca az rastlanan bir uygulamaydı bu. İÖ 14. yüzyılda andezit (Ankara taşı) üzerine işlenen bu kabartmaların ve Hattuşaş'ın Kral Kapısı'ndaki tanrı kabartmasının orijinalleri yerlerinden sökülerek Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne götürülmüş ve yerlerine alçıdan kopyaları konulmuştur. Alacahöyük'teki kapının solunda, sağdan sola doğru, giysisinden kral olduğu anlaşılan bir insan figürü görülür. Başındaki takkesi saçlarını sıkıca sarar; kulağında bir küpe, üzerinde uzun bir manto ve elinde ucu kıvrık uzun bir âsâ taşır. Kralın refakatinde, üzerinde uzun, büzgülü bir elbise, başında *polos* tipi yüksek bir başlık, onun da üzerinde sırtına kadar inen bir örtü vardır. Her ikisi de,

yüksekçe bir kaide veya bir sunak üzerinde duran bir boğanın önünde dua pozisyonundadır; bu hayvan, kuşkusuz, bir tanrının (Göksel Fırtına tanrısı) hayvan biçimli temsilidir. Çiftin arkasından, kurban edilmek üzere dört keçi getiren bir kişi, olasılıkla bir rahip gelir. Ardından hokkabazlar, kılıç yutanlar, dayanaksız bir merdivene tırmanan bir adam, lût çalan bir adam ve onun ardında, elinde hayvan biçimli bir kap tutan bir başka adam gelir (kabartma tamamlanmamıştır). Köşedeki taş bloğunun işlemesi tamamlanmamıştır ve üzerinde kabaca şekillendirilmiş bir boğa ve bir araba (?) görülür. Kapının sağındaysa, bir iskemleye oturmuş ve elinde bir kadeh tutan güneş tanrıçası Arinna betimlenmiştir. Bir sıra halinde sola dönük beş kişi de tanrıçaya dua etmektedir. Kapının iç tarafında, sağda görülen altı erkek kabartması da olasılıkla tanrıçaya dua etmektedir. Soldaysa, ne anlama geldiği bilinmeyen ve dört erkekten oluşan bir sahne vardır.

Daha büyük boyutlu birkaç taş bloksa az rastlanan bir şekilde yapı cephesinin üst tabanından elde edilmiştir. Blokların üzerinde, iki köpeğin hırpaladığı bir kedigile (dişi aslan?) kargıyla saldıran bir erkek kabartması vardır. Üst üste gelen iki bölümde işlenen bir başka sahnedeyse, üstte, diz üstü çökmüş bir okçu yayını gererken karşıdan gelen iri bir yaban domuzunun saldırısına uğramaktadır; altta da bir ot öbeğini yiyen iri boynuzlu bir geyiğin arkasında belli belirsiz görülen bir erkek figürü bulunur. Sonuncu bloğun üzerine, üç erkek geyik ve bir ceylandan oluşan küçük bir sürü ve başını eğip saldırı pozisyonu alan bir boğa işlenmiştir.

Hattuşaş krallık sarayı

Hattuşaş-Boğazköy'de neredeyse yüzyıldır sürdürülen ve Alman ekiplerince yönetilen kazılar ören yerinin henüz çok küçük

bir bölümünü elden geçirmiştir. İngiliz şarkiyatçı John Garstang'a kazı izni vermeyi reddeden Sultan II. Abdülhamit, tercihini daha sonra II. Wilhelm'in Almanyası lehine kullanmıştı. 1906'da yapılan ilk kazı çalışması sırasında krallık sarayı arşivlerine ait bir miktar tablet bulununca, ören yerinin kimliği de kesinlik kazanmıştı.

Ören yerinin doğu tarafında, kentin tümüne hakim bir noktada bulunan Hattuşaş krallık sarayına Büyükkale adı verilmiştir. Saray, biri Büyükkaya diye bilinen iki dereye hakim bir yerli kaya yükseltisinin üzerindedir. Günümüzde hâlâ görülebilen kalıntılar, buranın son iskândönemi olan İÖ 14. ve 13. yüzyıllara aittir. Tek bir giriş kapısı olan sarayın (belki de ikincil derecede önemli başka kapıları da vardı) kendine özgü berkitme duvarları kent surlarıyla birleşir. Birbiri ardınca sıralanan üç avlunun kenarlarında yer alan değişik yapıların tümü aynı mimari çizgidedir. Avluların birincisi ve en küçük olanı sarayın giriş kapısının hemen arkasındadır. Doğal kaya yükseltinin bir ucunda yer aldığından üçgene yakın bir biçime sahiptir. Küçük avluyu boylamasına kesen taş döşeli bir yol, bir sonraki avluya geçit veren bir holde son bulur. Ortadaki ikinci avlu kamusal ve resmi toplantıların düzenlendiği önemli bir bölüm olsa gerektir. İkinci avlunun dip tarafında, sağda, birbirine paralel dört nefe bölünmüş, otuz metre uzunluğunda büyük bir yapı vardır. Yapının çok sayıda kare tabanlı dikmeyle taşınan ikinci katı imparatorluk arşivlerini barındırıyordu. Burada, içeriği belirten etiketlerle donatılmış 3.000 tablet gün ışığına çıkarılmıştır.

Üçüncü ve sonuncu avlu doğal kayanın en yüksek noktasındadır; avlu zemini kayanın tıraşlanmasıyla düzgün hale getirilmiş, kaya tabanın bir kısmıysa avlunun sağ yanında birbirine paralel konumlu çeşitli yapıların duvarlarına subasman görevi görmesi için kenardan tıraşlanmıştır. Avlunun iki yanında kare tabanlı dikmelerden birer revak vardı. Avlunun sol yanının ortasında kalan ve yukarı kentin en büyüğü olan yapının içerisin-

de çok geniş bir oda bulunur (40x50 m). Burası sarayın en büyük yapısıdır. Kaide görevi gören zemin katın üzerinde 32x32 m'lik kare bir oda vardı. Dikme sıralarıyla taşınan tavanı, İÖ 2. binin Anadolusu'nda tek örnektir. Arkeologlar buranın bir taht veya görüşme salonu olduğunu düşünüyorlar. Hitit uygarlığıyla Mısır'ın Yeni İmparatorluk dönemi arasında biçimsel benzerlikler kurmaya meraklı olan Alman arkeolog Kurt Bittel, bu salonun, Mısır'ın Akhenaton dönemindeki başkenti Tell El-Amarna'daki taç giyme salonuyla aynı modelde olduğunu ileri sürmüştü. Günümüzdeyse, biliyoruz ki, Orta Mısır'ın kısa süreli başkentindeki dikmelerle donanmış geniş salonu, geniş bir sundurmayla desteklenen basit bir üzüm bağıydı. Varsayımlar ve modeller kimi zaman çok yanıltıcıdır! Görüşme salonunu barındıran yapının ardında, kabul salonu olduğu düşünülen daha küçük bir yapı bulunur. Burası Hitit geleneksel mimarisinden oldukça farklıdır: Görünümü simetrik olup girişinde iki dikmeyle taşınan bir sundurması vardır. Karşınızda İÖ 1. binde geniş çapta uygulanacak ve geç Hitit döneminde Bit Hilani denilen krallık anıtlarında kullanılacak bir mimari plan durmaktadır. Son olarak, yukarı avlunun sol köşesinde, avluya hakim bir noktada kraliyet ailesinin özel konutları yer alır.

Yukarı kentin tapınaklar semti

Hattuşaş'taki kazıları 1980'de yönetmeye başlayan Peter Neve başkanlığındaki ekip, Kral Kapısı'yla Yerkapı'nın alt tarafında, Büyükkale'yle surların arasında, yukarı kentin yamacı boyunca bir arada serpiştirilmiş ve az çok iyi durumda, farklı boyutlarda yapılmış 26 tapınağı gün ışığına çıkarmıştır. Her biri bir tanrıya adanmış olan bu tapınaklar IV. Tudhaliya tarafından yaptırılmışlardı; yukarı kent de olasılıkla aynı kralın buyru-

ğuyla inşa edilmişti. Hitit tanrıları soyunu (pantheon) anarcasına bir arada bulunan bu tapınaklar, tasvir edilen tanrıların resmi geçit yaptıkları biraz uzaktaki Yazılıkaya kutsal alanının inşa edilmiş bir yankısı gibidir. Tapınakların bulunduğu alandan bol miktarda dinsel nitelikli mezar yazıtı çıkarılmıştır. Bir arada bulunmalarıyla bir tür kutsal kent yaratan tapınaklar, eksenleri Büyükkale'nin doğrultusunda olan Kral Kapısı, Yerkapı ve Aslanlı Kapı'ya göre konumlanmışlardır. Kral Kapısı'nın doğusundaki semtte tek bir tapınak vardır. Tapınakta bulunan bir kabartma hükümdarın tanrısallaştırılması inanının uygulandığını düşündürür. Yukarı kentin doğusunda da tek bir büyük tapınak bulunuyordu. Kentin bu bölümünü çepeçevre dolaşan bir yol da ayinsel yürüyüşler için kullanılıyordu.

Konumu dolayısıyla tapınaklar topluluğu, iki büyük viyadükle Büyükkale'ye bağlanan ve tepe noktasında bir kale bulunan güneydeki doğal kaya yükseltiyle ilişkilendirilebilir. Alman arkeologlar kentin bu bölümünde altı bin metre kare genişliğinde ve kent duvarı yönünde konumlanmış yapay bir gölet keşfetmişlerdir (1990 kazısı). Serpantin taşı döşeli göletin dibinde adak amacıyla sunulmuş minyatür sürahiler bulunmuştur. Kanal kalıntılarından da anlaşıldığı üzere, su kentin güneyindeki ormanlık sıradağlardan getiriliyor ve birinin tavanı tonozlu iki yeraltı yapısı barındıran bir barajda toplanıyordu. Her iki yapı da yapay birer tümsekle örtülmüştü ve yalnızca birinde II. Şuppiluliuma'yı gösteren bir yarım rölyefle süslüydü. Gölet Mısır'daki kutsal gölleri andırır; mimari bir yapı içerisine hapsedilmemiştir. Hititlerin suyla ilgili tapım uygulamalarından dördünü biliyoruz, bunlardan biri Eflatun Pınar'da, diğeri Ilgın'dadır. Su tutma göletinin yakınında, Profesör Neve'ye göre, su kaynakları tapımıyla ilişkili bir de tapınak bulunuyordu.

Yine kentin bu kesiminde Nisan Tepe Kayası yükselir. Tepenin üzerinde girişi rampalı bir yapı vardı; yapının kapısını süs-

leyen sfenks kabartmalarının parçalarına rastlanmıştır. Hathor başlığı taşıyan sfensklerin başları üzerinde birer de süsleme elemanı bulunuyordu ve bunlar rampanın çıkışında yer alıyorlardı. Yapının ve güney kalesinin tarihi, kalenin üzerinde durduğu kayanın tabanındaki, II. Şuppiluliuma'nın adını taşıyan yazıttan anlaşılır.

Büyük Tapınak veya I. Tapınak

Hitit tanrıları soyunun baştanrıları olan Göksel Fırtına tanrısıyla Güneş tanrıçası Arinna'ya adanmış I. Tapınak Hattuşaş'ın en büyük ve önemli tapınağıdır. Kutsal alan duvarıyla (temenos) kapanan, 160x135 m'lik geniş bir mimari yapıdır. Tapınağın anıtsal nitelikteki ana giriş kapısının dışında bir iç kapısı daha vardır ve yapı dört yanından, dar ve uzun odalar halinde sıralanan kilerler ve zahire ambarlarıyla çevrilidir. Her mimari birimde birer adet bulunan merdiven izlerinden yapının bütününün iki katlı olduğu anlaşılıyor. Yiyecek hammaddesinin saklandığı depolarda, Girit ve Mykenai saraylarında görüldüğü gibi, *pithoi* tipinde son derece büyük küpler iki sıra halinde toprağa gömülü olarak bulunmuştur. Küplerin bir kısmı çiviyazılı tabletlerin muhafazasında kullanılıyordu. Tapınakla çevresindeki yapılar kentin merkezindedir ve ana giriş kapısından başlayan taş döşeli bir yol, tapınağın çevresini dolanarak hem buraya hem de zahire ambarlarına gidiş gelişi sağlamaktadır.

Düzgün planlı tapınak bir merkezi avluyla üç bölümden oluşur. Avluya ana giriş kapısından daha görkemli bir ikinci anıtsal kapıdan geçilir. Avlu, üçerli gruplar halinde sıralanmış bir dizi odayla çevrilidir. Tapınak ve depolar dahil tüm yapının subasınanı kireç taşından iri bloklarla inşa edilmişken, giriş ka-

Boğazköy-Hattuşaş, olasılıkla Göksel Fırtına tanrısıyla Güneş tanrıçası
Arinna'ya adanmış Büyük Tapınak veya I. Tapınak, kral sarayından bir görünüş (klişe: Marc Desti).

pısının eşiği yekpare yontma taştandır. Olasılıkla tapınak rahiplerine ve görevlilerine ayrılan çevre odalara açılan üç kapı daha bulunur. Tapınağın ana giriş kapısı tam bir simetri gösterirken bu ikincil kapılar asimetriktir, avlunun sağ yanındaki odalara açılan kapı, sol yandaki diğer iki kapıdan farklı bir görünüşe sahiptir. İç avlunun zemini tümden taş döşelidir ve dipte, sağ yanda, kralın kutsal bölüme (*cella*) girmeden önce ellerini yıkadığı bir arınma havuzu bulunur.

Kutsal bölüm avlunun dibinde yer alır ve öncesinde dikmelerle desteklenen bir revak (sundurma) vardır. Tapınak kompleksinin tümü kireç taşı bloklarıyla inşa edilmişken, bu en kutsal bölümde granit bloklar kullanılmıştır. Burası, ikisi tapınağın adandığı tanrıyla tanrıçaya eşit ölçüde ayrılmış ve tapım heykellerinin de yer aldığı on iki odadan oluşur. Odaların her birinde ilgili tanrı heykelini taşıyan kaideler görülür; heykeller bugüne kadar korunamamıştır. Hitit inançlarına ve mimarisine özgü bir başka eleman da, tanrısal çifte ayrılan odalarda dörder, diğer kutsal odalarda birer tane olmak üzere duvarlara tavan noktasından neredeyse zemine kadar açılan pencerelerdir. Bu durum, Ekrem Akurgal'a göre, Hititlerin tapımla ilgili edimlerini başlangıçta açık havada yaptıklarının bir işaretidir ve Yazılıkaya kutsal alanı da yine aynı eski tapım geleneğinin bir anısıdır. Son olarak, Hitit tapınaklarının genellikle tek bir kutsal odadan oluştuğunu ve bu odanın asimetrik bir biçimde tapınağın bir köşesinde yer aldığını belirtelim.

Yazılıkaya kutsal alanı

Bu kutsal alan, Hattuşaş'ın iki kilometre kuzeybatısındaki bir kayalık tepenin yamacındadır. Açık havalı bu doğal alan, araya birkaç küçük oda inşa edilerek özel bir şekilde düzenlen-

miştir. Kutsal alanın biçimi zaman içerisinde kimi değişikliklere uğramış olsa da, esas olarak Hitit tanrıları soyunu betimleyen pek çok yarım rölyefle bezenmiş kayalık iki galeriden oluşur.

Olasılıkla III. Hattuşili döneminde düzenlenen büyük galeri yaklaşık kuzey-güney ekseninde uzanır ve "Hattilerin bin tanrısının" kısa bir versiyonu anlamında, adları hiyeroglif yazıyla belirtilmiş 71 tanrının tasvirini sergiler. Tanrılar, Hitit belgelerinde "Büyük Meclis" diye adlandırılan hiyerarşik bir düzende betimlenmişlerdir. Alanı çevreleyen doğal kaya duvarlardan batı tarafındakilerde tanrıların resmigeçidi, doğu tarafındakilerde tanrıçaların resmi geçidi görülür; her iki grup, duvarların birleştikleri kuzey noktasında betimlenmiş baştanrılara doğru ilerler. Tanrıların dişil/eril ayrımı kesin değildir, eril grubun içinde üç tanrıça, dişil grubun içerisinde de bir tanrı yer alır. Betimlenen tanrıların kimlikleri kesin olarak saptanamamıştır. Kabartmalardaki ana sahne Hitit tanrıları soyunun en ulu tanrılarını gösterir: Göksel Fırtına tanrısı, güneş tanrıçası Arinna ya da Hititçe Hepatu, bu ikisinin oğlu Şarumma ve üç başka tanrı.

Ana sahnedeki tanrıların her biri, kendilerine yüklenen özellikleri belirten ve tasvirlerini bütünleyen bir kaidenin veya aracın üzerinde, ayakta betimlenmiştir. Hurri dilinde Teşub diye bilinen Göksel Fırtına tanrısı, taşıdıkları yükün altında belleri bükülmüş iki küçük tanrının üzerinde durur. Taşıyıcı tanrıların başlarında birer tanrısal sivri külâh, üzerlerinde diken gibi çıkıntılarla bezeli uzun birer etek vardır: Bunlar, baştanrının yaşadığı yüksek dağ zirvelerini simgeleyen dağ tanrılarıdır. Güneş tanrıçası Arinna ya da Hepatu, tıpkı oğlu gibi, bir kedigilin (panter?) üzerinde durur. Teşub'la Hepatu'nun ardında, bugün yalnızca ön ayaklarını görebildiğimiz iki boğa betimlenmiştir. Bunlar, Teşub'un göksel arabasını çeken Serri (gündüz) ve Hurri'dir (gece). Tüm kabartmalarda tanrılar Hitit sanat geleneğince profilden

betimlenmişlerdir. Kabartmalardaki tarz ve ikonografi tamamen Hitit özellikleri taşısa da, tanrısal kortejin düzeni Hurri geleneklerinin izini taşır. Daha önce gördüğümüz gibi, III. Hattuşili'nin eşi ve IV. Tudhaliya'nın annesi olan Hurri kökenli Puduh Hepa Hurri etkisinin yayılmasında başrolü oynamıştır.

Galerinin girişinde, doğuda, kral IV. Tudhaliya'nın devasa (yüksekliği 3 m) bir kabartması bulunur. Galerideki en büyük boyutlu kabartma budur. İki dağ zirvesinin üzerinde ayakta duran kralın üzerinde uzun bir elbise ve yine uzun bir manto vardır; başı bir takkeyle sıkıca sarılmıştır, ayaklarında geleneksel kıvrık sivri uçlu bir çift pabuç görülür. Bir elinde hükümdarlık simgesi olan ucu kıvrık bir âsâ, belinde de bir kısa balta vardır. Kutsal alanda betimlenen diğer tüm kişilikler gibi kralın da kulağı küpelidir. Hemen yüzünün yakınında, adı ve krallık unvanı hiyeroglif yazıyla belirtilmiştir.

Alman araştırmacılara göre, bitişikteki küçük galeri ölmüş bir hükümdarın tapımına adanmıştır. Belki de canlıyken tanrısallaştırılan IV. Tudhaliya içindir burası. Gerçekten de, kral büyük galeride bir kez tasvir edilmişken, küçük galeride iki kabartması görülür ve bu galerinin dibinde bir kral heykeli kaidesi vardır, heykel yitmişse de arkasındaki duvarda krallık unvanı yazıtı hâlâ görülebilir. Ekrem Akurgal'ın da vurguladığı gibi, heykel kaidesi küçük galerinin girişinin karşısında yer alır, ayrıca yarım rölyefle betimlenen tüm kişiliklerin yönü bu kaideye dönüktür. Hitit metinlerinden öğrendiğimiz kadarıyla krallar öldükten sonra tanrısallaşıyorlardı; fakat iş IV. Tudhaliya'ya gelince, Ugarit'te bulunan bir mühür baskısında bu kral başında boynuzlarla süslü tanrısal sivri külâhla görülür ki bu da Tudhaliya'nın daha yaşarken tanrısallaştırıldığının bir kanıtıdır.

Küçük galerinin sol (batı) duvarında, girişe yakın bir noktadaki kabartmada tanrı Şarumma'nın Tudhaliya'yı korumak ister-

Yazılıkaya açık hava kaya tapınağı, kabartma:
IV. Tudhaliya (İÖ 13. yüzyıl, klişe: Marc Desti).

Yazılıkaya açık hava tapınağı, küçük galeri, kabartma:
Yol Kavşağının On İki Tanrısı (İÖ 13. yüzyıl, klişe: Marc Desti).

cesine koluyla sardığını görürüz. Yine aynı duvarda, bu kabartmadan hemen önce çok ilginç bir başka kabartma yer alır: Dinsel anlamı hâlâ bilinemeyen Kılıç tanrısı. Galerinin dibine doğru, sağ duvarda, birbiri ardınca yürüyen on iki tanrının çok iyi korunmuş bir kabartması yer alır. Hitit inançlarına göre yol kavşaklarında bulunurlar; bir metinde "Yol kavşağında (...) on iki tanrı için aynı şeyleri yaptım" sözlerini okuruz. Émilia Masson'un anımsattığı gibi, Avrupa geleneğinde bir yıldan diğerine geçiş on iki günde gerçekleşir ve bu, geçmiş yılın on iki ayının yeni yılın on iki ayıyla birbirine karıştıkları simgesel bir dönemdir. Yılın on iki ayını anımsatan yol kavşağının bu on iki tanrısı, bu kutsal alanın doğanın yenilenme çevrimiyle ve hayatın yenilenme çevrimiyle girdiği simgesel ilişkiyi gösterirler. Küçük galerideki üç dikdörtgen niş olasılıkla Hitit kraliyet ailesi üyelerinin ölü saklama kaplarını sıralamak üzere oyulmuştu.

Kayalardaki yarım rölyefler

Yazılıkaya'nın ardından, aynı teknikle ve benzer bir anlayışla bir başka betimleme grubunu incelemek yerinde olacaktır. Yazılıkaya kutsal alanı esas olarak dinsel amaçlı olsa da, Kraliçe Puduh Hepa'nın oynadığı rol ve Hitit dünyasına sokmayı başardığı Hurri etkisi, kutsal alanın düzenlenmesinin (heykel kaidesi, heykel ve nişler) kökeninde IV. Tudhaliya'nın hayattayken tanrısallaştırılmış olma ihtimalinin bulunması, kabartmalarda kralın yer alması ve büyük boyutlarda betimlenmesi dikkate alındığında, işe biraz da siyasetin karıştığını düşündürür. Şimdi ele alacağımız yarım rölyeflerse, dinsel bir boyut taşımakla birlikte, esas olarak kraliyet erkinin ülkenin dört bir yanındaki dağa taşa işlenmiş siyasi ve askeri işaretleridir. Tanrılar betimlenerek veya bir metinle anılmışlardır. Başlangıçta Anadolu'nun

ortasına, Kızılırmak'ın çizdiği yayın içersine yerleşen Hititler, gelişen her devletin yapacağı gibi, siyasi sınırlarını doğal sınırlarla birleştirmeye çalıştılar. Esas amaçları ülke sınırlarını Anadolu yarımadasını üç yandan çevreleyen denizlere ulaştırmaktı. Sözünü ettiğimiz rölyefler de Hititlerin bu nihai amaçlarını yansıtır ve bu amaca erişmek uğruna yaptıkları girişimleri anar.

Kabartmalar sınır taşları niteliğinde olup Hititlerce *stel* adıyla anılırlar. Kabartmalarla onlara eşlik eden hiyeroglif yazıtlar doğal kaya kütlelerine, kimi zaman da tıraşlanmış iri taş bloklarına işlenmişlerdir. İşlevleri dolayısıyla Mısır firavunlarının zafer anısına diktikleri stelleri anımsatan yazıtlı kabartmaları bir Mısır bilimci, sapkın firavun IV. Amenophis-Akhenaton'un o tarihten yüzyıl önce diktirdiği sınır stellerine benzetmiştir. Günlük yazışmalarında çiviyazısını tercih eden Hititlerin anıtlarda hiyeroglif yazıyı kullanmaları da aynı dönemdeki Mısır edimleri ve anlayışıyla benzerlik gösterir. Bu tür anıtsal çalışmalar genellikle IV. Tudhaliya'nın ve annesi Puduh Hepa'nın önayak olmalarıyla gerçekleştirilmiştir ve daha sonra Geç Hitit döneminde de görülürler. Bu noktada belirtmek gerekir ki, birçok Anadolu uygarlığı gerek yarım rölyeflerde, gerek kutsal alanlarda, mezarlarda ve hatta konutlarda kaya yontma tekniğine baş vurmuşlardır; İÖ 1. binde son derece yaygın olan bu uygulama Bizans dönemine kadar yaşar; bu konuda Kapadokya'daki kaya kiliselerini ve manastırlarını anmak yeterlidir.

1862 yılında Georges Perrot tarafından keşfedilen Gâvurkale'deki ilk kazı çalışmaları 1930'da Hans Henning von der Osten (Chicago Oriental Institute) tarafından gerçekleştirilir. Bu tapım alanı Ankara'nın 60 km güneybatısında, derin vadiye hakim 60 m'lik bir doğal kaya kütlesinin üzerinde yer alır; kayanın üzeri düzleştirilmiş ve çevresi kyklop tipi taş bloklarla örülü bir duvarla berkitilmiştir. Kayanın tepesindeki yapılardan, çatısı sahte bir tonozla örtülü, 3x4 m'lik büyükçe bir yeraltı odası

dışında geriye pek bir şey kalmamıştır. Hattuşaş'taki Alman kazı ekibinin Nisan Tepe yakınında birtakım yeni yeraltı odalarını ortaya çıkarmasına kadar Gâvurkale'dekinin bir mezar olabileceği düşünülüyordu. Kaya kütlesinin dik yamacında, oturan bir tanrıçanın karşısında ayakta duran iki tanrı kabartması görülür: Göksel Fırtına tanrısı, Güneş tanrıçası Arinna ve bu ikisinin oğlu. Baba-oğul tanrılar birer kısa etek giymiş, kemerlerinde birer kısa kılıç ve başlarında birer tanrısal sivri külâhla görülürler.

Köylütolu (Konya/Ilgın) yakınlarındaki Yalburt Tepesi üzerinde, 1970 yılında, kireçtaşı bloklarıyla inşa edilmiş, duvar kenarlarında bir yazıt bulunan dikdörtgen biçimli anıtsal bir havuz keşfedilmiştir. Yazıtta IV. Tudhaliya'nın bu bölgede yaptığı fetihler ve kimi kutlamalar anlatılır. Bundan da havuzun törensel tapım edimlerinde kullanıldığı anlaşılıyor.

Beyşehir Gölü kıyısına yakın bir noktada bulunan Eflâtunpınar 1837 yılında İngiliz seyyah William J. Hamilton tarafından keşfedilmişti. Bir su kaynağının üzerinde yükselen bu anıt üst üste konulmuş iri trakit bloklarıyla inşa edilmiştir. Bugünkü haliyle 7 m genişlikte ve 4 m yüksekliktedir ve önünde yapay bir göl bulunur. Hititler doğal kaynak suyunu bir kanal sistemine alarak anıtın temelinden fışkırmasını ve yapay havuzu besleyerek anıtın suda yansımasını sağlamışlardı. Anıt Hitit imparatorluk dönemi ürünüdür ancak herhangi bir yazıt bulunmadığından kesin tarihi belirlenememiştir.

Anıtın ön cephesi her bir motifi ayrı bir taşa işlenmiş bir yarım rölyefle bezelidir. Tam ortada oturur pozisyonda iki büyük insan figürü vardır; sağdaki erkeğin başında sivri bir külâh, soldaki kadının başında bir örtü görülür. Tanrısal çiftin her bireyi birer kanatlı güneş motifiyle taçlandırılmıştır. Birinin Göksel Fırtına tanrısı olduğu anlaşılan çiftin çevresinde daha küçük boyutta ve Atlas pozisyonunda (ayakta ve bir şey taşıyormuşçasına

kolları havada) altı kişi daha betimlenmiştir. Bu merkezi kabartmanın üst kısmını boylu boyunca süsleyen kanatlı tek güneş kabartmasının iki ucunda da ikişer taşıyıcı figür görülür (Atlas). Acaba karşımızda duran, gök ve yer tanrılarıyla sağlanan bir kozmik denge imgesi midir?

Konya'nın 40 km güneyinde, Torosların ilk yükseltilerinin başladığı noktada bulunan Fasıllar köyüne hakim bir tepenin yamacında, yüksek bir stel gibi yontulmuş devasa bir trakit bloğunun arka yüzü yüksek bir kabartmayla işlenmiştir (yüksekliği 7 m). Ayakta duran, sivri külâhlı, cepheden kutsal pozisyonda görünen tanrının sağ kolu havaya kalkıktır ve sol ayağı bir başka kişiliğin (tanrı?) başı üzerindedir, her iki yanında sırtı saldırma pozisyonunda kamburlaşmış bireraslan vardır. Üzerinde herhangi bir yazıt bulunmayan anıt bugün yerde yatmaktadır. Bu, belki de, hareketi tehditkâr bir savaşçıyı andıran ve imgesi Ugarit'te bulunan Yıldırımlı Baal'e (Louvre Müzesi) benzer bir tanrıya adanmış bir steldir.

İzmir'le Sardes (Sarp Mustafa) arasında kalan Karabel Dağı'nda da, biri Ephesos-Phokeia (Efes-Foça) ekseninde, diğeri İzmir-Sardes ekseninde olmak üzere iki kaya kabartması vardır. Kabartmalardan söz eden Herodotos, bunların Mısır firavunu Sesostris tarafından Küçük Asya'ya yaptığı başarılı sefer sırasında yapıldığını anlatır. Kabartmalarda profilden görünen, yürür pozisyonda bir tanrı betimlenmiştir. Başında sivri külâh, bir elinde bir mızrak veya âsâ görülür. Üzerinde geleneksel kısa etek, kemerinde kısa bir kılıç, ayağında ucu sivri ve kıvrık pabuçlar vardır.

Firaktin kabartması Kayseri'nin güneyinde, eski Kizzuvatna Krallığı'nın batı kesiminde, Yenice Irmağı kıyısındaki bir kayayamacındadır. Burada biri tanrısal, diğeri dünyevi iki çift simetrik bir biçimde iki bölümde işlenmiştir: Hurri tanrıları soyunun tepesindeki Teşub ve Hepat ile III. Hattuşili ve Puduh

Hepa; bu sonunculara hiyeroglif bir yazıt da eşlik eder. Kralla kraliçe, tanrısal çifte içki sunusunda bulunurken gösterilmiştir. Hanyeri kabartması Kayseri'nin güneydoğusunda, Doğu Toroslar'da, Suriye'ye uzanan bir geçittedir. Bu kabartmada bir kahraman gibi gösterilen Hitit beyinin bir elinde bir mızrak, göğsü üzerinde tuttuğu diğer elinde uzun bir kılıç vardır. Bey kabartmasının karşısında yer alan ve daha küçük boyutlardaki bir başka kabartmadaysa, birbiri ardınca ilerleyen iki tanrı görülür. Bunlar tanrılaştırılmış birer dağdır ve omuzları üzerinde, genç bir dana biçiminde betimlenmiş tanrı Şarumma yükselir. Her iki kabartma da III. Hattuşili dönemine aittir.

Yukarıda saydığımız kaya kabartmalarının coğrafi yerleşimlerine bakıldığında bunların Hitit Krallığı'nın yalnızca güney bölümünde yer aldıkları görülür; batı kesimi için batıda Akpınar ve Karabel'den (İzmir çevresi) doğuda Kayseri'nin güneydoğusundaki Hanyeri'ne kadar ve en güney uçta Adana'nın kuzeydoğusundaki Hemite yakınlarına kadar. Dolayısıyla, kaya yazıtları ve kabartmaları Hitit ülkesinin uç noktalarına, sınır bölgelerine, iyi kötü bağımlı kılınmış komşu bölgelere ve krallıklara giden geçitlere serpiştirilmişti.

Küçük el sanatları

Tıpkı Mısırlılar ve İlkçağ'ın diğer toplumları gibi Hititler de tanrılarının imgelerinde işlenmiş değerli amuletleri (kolye ucu) üzerlerinde taşıyorlardı. Her biri 4 cm yüksekliğinde yapılmış iki altın örnekten biri Louvre Müzesi'nde (AO 9647), diğeri British Museum'da (XA 12 63 89) muhafaza edilmektedir. British Museum'da, ayrıca, kimisi son derece minik çalışılmış, değerli malzemeden çok sayıda takı parçaları da vardır. İlk iki amuletin her biri, başında sivri külâhı, belinde kısa eteği, ayakla-

rında ucu kıvrık pabuçları, belinde tuttuğu bir elinde bir silahla yürüyen bir Hitit tanrısını gösterir. Birer asma halkası bulunan bu amuletler Boğazköy'de bulunmuştur ve İÖ 14. veya 13. yüzyıla aittir.

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde saklanan (136.1.64) büyüleyici bir heykelcik (yüksekliği 3.6 cm) fildişi işlemesine örnektir. Hattuşaş'ın aşağı kentinden çıkarılan heykelcik, sakallı, sivri burunlu, yelken kulaklarında iri yuvarlak küpeler bulunan, tanrısal sivri külâhlı bir dağ tanrısını temsil eder. Kolları kıvrılmış, bir eliyle diğer bileğini tutan tanrının çan biçimli uzun eteği dağlardaki kayalar gibi sivri çıkıntılarla bezenmiştir.

Louvre, Berlin ve Ankara müzelerindeki tunç heykelcikler de erkek tanrıları temsil eder ve derin oyulmuş göz yuvalarına genellikle birer taş kakılmıştır. Tunç heykelciklerin çizgileri daha uzun ve esnek, biçimleri daha zariftir, betimlenen hareket kabartmalara göre daha belirgindir. Aslında metal işleme sanatı daha uzun bir gelenekten gelir, daha Hititler gelmeden Hattiler bunların çok güzel örneğini üretmişlerdi; Hititlere gelince, onlar taş kabartma sanatını geliştirmişlerdir.

Keramik alanındaysa daha eski Anadolu geleneklerini sürdüren örneklerin yanında kabartma motifli vazolar göze çarpar. Bu tip vazolar Hattuşaş'ta bulunmuştur, ancak en şaşırtıcı ve güzel olanı Ankara Müzesi'nde sergilenen, İÖ 1600 dolaylarına tarihlenen Bitik'te bulunmuş kabartmalı vazodur. Boyalı ve cilalı pişmiş toprak vazonun yeniden yapılandırılmış hali yaklaşık 37 cm. yüksekliğindedir. Üzerindeki üç bezeme şeridinde görülen sahnelerde yer yer eksiklikler vardır. En üstteki şeritte, bir kutsal odanın içerisinde veya bir tapınak girişinde oturan bir erkek (tanrı?), yine oturan kadının (tanrıça?) peçesini kaldırarak ona içki sunar. Sahnenin tanrısal bir düğün olduğu düşünülmektedir. Ortadaki şeritte düğün armağanlarını taşıyan

kişiler görülür; en alttaki şeritteyse ayinsel bir dövüş sergilenir. Kabartmalı vazoların en eski örneklerine Mezopotamya'da rastlanmıştır (Uruk vazosu), fakat İÖ 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya da yayılırlar. Kullanılan renkler toprak kırmızısı, kahverengi ve sarıya kadar koyulaşabilen krem rengidir.

V. Bölüm

YABANCI ÜLKELERLE İLİŞKİLER

Hitit-Mısır ilişkileri

Mısır'la Doğu, özellikle de Mezopotamya arasında var olan ilişkiler daha İÖ 4. binden itibaren hassas bir konuydu. Bu konu hakkında birtakım varsayımlar ileri sürülse de, kesin olan bir şey varsa o da Mısır'daki buluntular içerisinde Mezopotamya'dan ve daha uzak diyarlardan ithal edilmiş malzemelerin bulunduğudur. Mısır, tarihinin başlangıcından, yani Aşağı ve Yukarı Mısır'ın birleştiği Thinit döneminden itibaren (İÖ 3. binin başı), gözünü diktiği kimi malları ele geçirmek için Ortadoğu limanlarına birtakım aracılar göndermişti. Bu aracılar bir süre sonra mal takasına dayanan ticaretin yerleşmesini sağlamıştı; Ortadoğu'nun Suriye içlerine kadar uzanan eski yerleşim birimlerinde Mısır'da işlenmiş ürünlerin bulunması bu ticareti kanıtlar. Roma Üniversitesi'nden bir kazı ekibi, eski Ebla, bugünkü Tell Mardikh'te, IV.-VI. hanedanlara tarihlenen taştan Mısır yağ kandilleri ve vazoları bulmuştur. Dolayısıyla, Suriye'deki Mısır varlığı çok eski tarihlere uzanıyordu; imparatorluklarını güneye doğru genişletmeye çalışan Hititlerin günün birinde firavunlar-

la çatışmaları kaçınılmazdı. Öte yandan, Mısır, Hyksoslar gibi yabancı göçebe halkların akınlarından korunmak için, Filistin-Suriye koridorundan yukarı çıkarak I. ve III. Thutmosis dönemlerinde Fırat kıyılarına ulaşacak ve yöreyi gelişlerini anan stellerle donatacaklardı. Bu seferleri sırasında III. Thutmosis, Kadeş beyini hakimiyeti altına alır. Hitit kralı I. Tudhaliya'nın ise Mısır'la iyi ilişkiler kurmak üzere Memphis'teki firavuna bir elçi heyeti gönderdiğini biliyoruz. Bu gelişmeden sonra, IV. Thutmosis'ten Tutankhamon'a kadar tahta geçen ve barışa sadık kalan tüm firavunlar Mısır İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerini yitirmesine yol açmışlardır.

Mısır tarihi boyunca, firavunlar, çevrelerindeki ülkelerin hükümdarlarıyla evlilik yoluyla akrabalık bağları kurmuşlardır. Yeni İmparatorluk döneminde, anlaşıldığı kadarıyla, bu geleneği yeniden uygulamaya koyan IV. Thutmosis olmuş ve Mitanni kralı Artatama'nın kızlarından biriyle evlenmiştir. Mısır bilimciler, uzun süre, bu Mitanni prensesinin firavunun Büyük Eşi ve III. Amenophis'in annesi Mutemuia olduğunu iddia etmişlerdir. Oysa bu tümüyle yanlıştır, Yeni İmparatorluk döneminin hiçbir firavunu yabancı eşlerinden birini –bunların sayısı oldukça kabarıktı– Büyük Eş ilan etmemiştir. IV. Thutmosis'in oğlu ve ardılı olan III. Amenophis, evlenmeyle kurulan ittifak bağı geleneğini yine Mitanni Krallığı'yla sürdürmüş olsa gerektir.

Mısır'a barışçı ve şaşaalı bir dönem yaşatan III. Amenophis, yabancı krallıklarla diplomatik ve evlilik temelli ilişkiler kurmuştu. Onun hükümdarlığı dönemindeki bazı önemli olayları, üzeri yazılı ve çiniden yapılmış iri mayısböceği (scarabe) buluntularından öğreniyoruz. Kraliçe Tiyi ile evlenmesi dolayısıyla hazırlanan bir mayısböceğinden, Amenophis'in "güney sınırı Karoy'a, kuzey sınırı Naharina'ya (Mitanni) dayanan" bir ülkeye hükmettiği anlaşılıyor. Amenophis, hükümdarlığı boyun-

ca, II. Tuşratta'nın yönettiği Mitanni Krallığı'yla ilişkilerini sürdürmüştü; iktidarının 10. yılında, bu kralın, Mısır'a gelirken beraberinde 317 kadından oluşan maiyetini getiren Kilughepa adlı kızıyla evlenecekti. Kilughepa'nın Mısır'a geliş öyküsü beş adet çini mayısböceği üzerinde kayıtlıdır. İktidarının 30. yılında, Amenophis, Arzava kralının kızıyla evlenir. 36. yılda Arzava Kralı Tuşratta, Amenophis'e gönderdiği bir mektupta, Ninovalı tanrıça İştar'ın bir heykelinin kendisini ziyarete geleceğini bildiriyordu. Bundan kısa bir süre öncesinde, Amenophis, Kilughepa'nın akrabası olan ikinci bir Mitanni prensesiyle evlenmişti: Tadughepa. Mısır'ın XVIII. hanedanıyla Hitit İmparatorluğu arasındaki ilişkiler, gerek doğrudan gerekse aracı devletler yoluyla kurulmuş olsa gerektir. Konuyla ilgili olarak elimizde yazılı belge olmasa da, genç Tutankhamon'un cenaze hazinesi, bu ilişkileri yansıtmaktan da öte kanıtlar. Gerçekten de, firavunun mumyasını saran çok sayıdaki sargının ve içine konulduğu taş tabutun içerisinde demirden iki nesne bulunmuştur. Aynı dönemde bu madeni yalnızca Hititlerin işleyebildiklerini ve Mısır'da demir cevheri son derece ender bulunduğundan, bu madene bu ülkede altından da büyük bir değer verildiğini, hatta koruyucu bazı niteliklere sahip olduğu düşünülerek firavunlar için demir amuletler yapıldığını biliyoruz. Tutankhamon'un mumyası üzerinde dua rahlesi biçiminde demir bir amuletle, kabzası altın, kesici bölümü demirden kısa bir kılıç bulunmuştur. Mısır'da demir madenine daha uzun süre az rastlanacaktır. II. Ramses, Hattuşili'ye yazdığı bir mektupta kendisine demir göndermesini istemişti. Hitit kralının cevabı şöyleydi: "Mektubunda sözünü ettiğin demir konusuna gelince, Kizzuvatna'daki ambarlarımda demir yoktur. Demir üretmek için zaman uygun değildir, oysa ki saf demir üretilmesi için birmektup göndermiştim. Şimdiye kadar üretim henüz tamamlanmadı, ama tamamlanır tamamlanmaz sana göndereceğim.

Bugün için sana yalnızca demirden bir kısa kılıç gönderebiliyorum."

Mektuptan anladığımıza göre, Hitit hükümdarları değerli madenleri güney sınırlarındaki müttefikleri Kizzuvatna Krallığı'nda ambarlıyorlardı ve madenler burada inceltiliyordu. Hititlerin silah yapım işlikleri de yine bu krallıkta yer alıyordu.

Hitit Kralı Şuppiluliuma Mısır firavunlarından III. Amenophis'le, IV. Amenophis-Akhenaton'la ve Tutankhamon'la çağdaştı. Şuppiluliuma, Mitanni ve Amurru krallıklarını hakimiyeti atkına almıştı; ve Amurru, izleyen yüzyılda Ramses'leri Hatti Ülkesi'nin üzerine yürütmeye varıncaya kadar pek çok uluslararası ihtilafın ana nedeni olacaktı. Şuppiluliuma'nın oğlu II. Murşili, bizzat yazdığı vakayınamelerinde, genç Tutankhamon'un dul eşi Ankhsenamon'un Hitit kralına bir mektup yazarak bunu acilen bir elçi eliyle gönderdiğini belirtir. "Kocam öldü ve hiç erkek evladım yok. İnsanlar senin pek çok oğlun olduğunu söylüyorlar. Oğullarından birini bana gönderirsen onu kendime koca yaparım, çünkü hizmetkârlarımdan birini koca diye almaktan tiksiniyorum."

Şuppiluliuma danışma meclisini toplar. "Eski zamanlardan beri böyle bir şey benim önümde hiç olmadı," der, Mısır'a bir haberci göndermeden önce. "Git ve bana bu konuda doğru bir bilgi getir; beni aldatmaya çalışabilirler; bir prensleri olup olmadığına gelince, bana bu konuda doğru bilgiler getir... Belki de bir prensleri vardır, beni aldatmaya çalışabilirler ve hükümdar yapmak için benim oğullarımdan birini gerçekten istemeyebilirler." Habercinin sözlerine Ankhsenamon şu cevabı verir: "Neden 'Beni aldatmaya çalışıyorlar' diyorsun? Bir oğlum olsaydı kendimi ve ülkemi böylesine küçülterek yabancı bir ülkeye bu mektubu yazar mıydım? Bana inanmıyorsunuz, hatta bana böyle bir şey söylüyorsunuz! Benim kocam olan kişi öldü ve bir oğlum yok. Hizmetkârlarımdan birini alıp kendime koca mı yapma-

lıyım? Başka hiçbir ülkeye yazmadım, (yalnızca) size yazdım. Pek çok oğlun olduğu söyleniyor. Bana oğullarından birini ver ki onu Mısır Ülkesi'nde kendime koca yapayım."

Talebin doğruluğundan ve samimiyetinden emin olan Şuppiluliuma, oğullarından Zananza'yı Mısır'a göndermeye karar verir; fakat Hitit prensi yazık ki yolda öldürülecektir. Tutankhamon'un yasını tutan sarayda rekabet oyunları gemi azıya almıştır; Tutankhamon XVIII. Mısır hanedanının son erkek üyesi olduğundan, tahtı, tacı ve iktidarı ele geçirmek için mücadele başlar. Sarayda herkes birbirini kollar ve Ankhsenamon'un niyetlerini ve girişimlerini saklı tutması ne kolay ne de mümkün görünmektedir. Hitit prensinin öldürülmesine cevaben, Şuppiluliuma, henüz Mısır hakimiyetinde bulunan Ortadoğu topraklarını istila eder. Katiller yakalanır, yargılanıp suçlu bulunur ve idam edilir. Genç dul kraliçenin de, kendi öz büyükbabası, tanrısal ata Ay'la evlenip hükümdarlık haklarını ona devretmekten başka çaresi kalmaz.

II. Ramses ve Kadeş Savaşı

Fenike kıyısı boyunca uzanan Amurru Krallığı'yla Kadeş (Suriye'nin kuzeyindeki Tell Nebi Mend) III. Thutmosis'in parlak döneminden beri Mısır'ın hakimiyeti altındayken, IV. Amenophis-Akhenaton'un aldırmazlığı yüzünden yitirilmişlerdi. Amarna Ara Dönemi'nin ardından, II. Ramses'in babası I. Sethi Kadeş'i yeniden fethetmiş, ancak anlaşmayla Hititlere bırakmak zorunda kalmıştı. İktidarının 4. yılında, Ramses, fazla çaba harcamadan Amurru'yu geri alır. Bunun üzerine Hitit kralı Muvattali bir adak adayarak Amurru'yu tekrar kendisine bahşetmeleri karşılığında Hatti tanrılarına zengin sunularda bulunma sözü verir:

"Zatı şahanem sefere çıkacak ve sizler, ey Tanrılar, bana yardım edecek olursanız ve ben Amurru topraklarını yeniden fethedecek olursam –silahların gücüyle ona karşı zafer kazanayım veya barış yapalım– ve Amurru kralını bizzat ele geçirecek olursam, o zaman (...) Sizlere cömertçe teşekkür edeceğim, ey Tanrılar!"

Mısır'la Hatti Ülkesi'ni karşı karşıya getiren bu ünlü savaş pek çok kaynakla belgelenmiştir. Mısır bilimcilerin bülten dedikleri bir Mısır belgesel metni Abydos'taki, Abu Simbel'deki, Luksor'daki ve Ramesseum'daki tapınakların duvarlarına kazınmıştır. Bu tapınakların duvarlarına, Pentaour'un şiiri diye bilinen bir destan metni de kazınmıştır; metnin papirüse yazılmış kimi kopyalarından biri Louvre Müzesi'ndedir. Son olarak, tapınakların duvarlarına kazınmış bazı savaş sahnelerini açıklayan yazıtları, Hattuşaş arşivlerinde keşfedilen II. Ramses'in bir mektubunu ve o sırada Hitit hakimiyeti altında bulunan küçük Ortadoğu devleti Ugarit'te keşfedilen ve "komutanın veya generalin mektubu" diye bilinen bir başka mektubu analım. Bu sonuncusu, bir askerin Ugarit kralına hitaben yazdığı bir mektuptur ve olasılıkla bugünkü Lübnan'ın güneyinde bulunan Amurru kenti Halba'da gerçekleşen bir ilk Mısır-Hitit çarpışması hakkında bilgi verir. Çarpışma ilkyazda gerçekleşmiş ve mektubu kaleme alan komutanın ele geçirdiği bir Mısırlı firavunun ordusuyla birlikte yolda olduğu bilgisini vermiştir.

İktidarının 5. yılında, ikinci yaz ayının dokuzuncu gününde, Ramses, yanına vezirlerinden ikisini ve oğullarından birkaçını alarak Mısır'dan çıkarak Filistin'i kat eder ve Bekaa Ovası'na ulaşır. Amon, Rê, Ptah ve Sutekh olmak üzere dört kolordu, 24.000 arabalı süvari ve piyade onu izlemektedir. Kadeş, Asi Irmağı'nın sol yakasında, Bekaa Ovası'nın ağzında yer alıyordu ve görevi Hitit İmparatorluğu'nun güney sınırını korumaktı. Mısır'ın dört kolordusu, aralarında onar kilometrelik mesafe bırakmış hal-

de, başlarında II. Ramses, ilerlemektedir. Yolda karşılaştıkları Şasu bedevileri, Mısırlıları, Hititlerin ağır birliklerinin Kadeş'ten çok uzakta toplandıklarına inandırırlar; bu bilgi, ayrıca, görevleri Mısır ordugâhına yaklaşıp kendilerini yakalatmak olan iki sahte Hitit casus tarafından da doğrulanır. Amaç, genç ve delişmen firavunu aldatmaktır. II. Ramses gerçekten yürüyüşü hızlandırarak Hititleri gafil avlamahevesine kapılır. Kadeş'e vardığında karargâhını Asi Irmağı'nın sağ yakasına, kalenin karşısına kurdurur. Asi Irmağı'yla bir çayın kesiştiği noktada yer alan kent bir tümseğin üzerindeydi, ırmakla çayı birleştiren bir kanal kente bir ada görünümü veriyordu ve kentin bu konumu Mısırlı sanatçılar tarafından tapınak ve saray duvarlarına titizlikle işlenmiştir. Yazın üçüncü ayının dokuzuncu günüdür, yani ordunun Mısır'dan yola çıkmasının üzerinden tam bir ay geçmiştir.

Hitit ordusu, 16 ayrı eyalet ve bağlı devletten ve Hatti Ülkesi'nden toplanmış birliklerden oluşuyordu. Toplamda 2.500 araba süvarisi ve biri 18.000, diğeri 19.000 kişilik iki piyade tümeni vardı. Ramses'i aldatmayı başaran Hititler karargâhı baskınla ele geçirirler, ama iki ordunun gücüne ve kararlılığına rağmen çarpışma kesin bir sonuca ulaşamaz. Muvattali'nin barış önerisini kesin bir dille reddeden genç firavun konumunda bir değişiklik yaratamaz. Savaşın ardından Hititler Amurru Krallığı'nı geri almayı başarırlar. İktidarının sekizinci ve dokuzuncu yılları boyunca II. Ramses Suriye'ye geri döner ve Dapur'la Tunip'e karşı seferler düzenler. Bu seferleri gösteren resimler firavunun mezar-tapınağı olan Ramesseum'u süslemektedir. 10. yılında Dapur'a geri dönen Ramses, 11. ve 17. yılları arasında bu ülkeye başka seferler de düzenleyecektir.

Hattuşili'nin iktidarı ele geçirmesi ve yeğeni Urhi Teşub'u sürgüne göndermesi Ramses'in 16. iktidar yılına doğru gerçekleşir. Urhi Teşub kaçmayı başararak 18. yıla doğru Mısır'a gelir. Kendisiyle görüşmeyi kabul eden Ramses, Hattuşili'nin onu iade

etmesi talebini reddeder; Hattuşili daha sonra Mısır'la görüşmeler yapacak ve nihayet, II. Ramses'in iktidarının 21. yılında, iki devlet arasında barış antlaşması imzalanacaktır. Antlaşmayı geçerli kılmak için, Hattuşili, üzerine Hitit dilindeki antlaşma metninin kazındığı gümüş bir tableti Ramses'e gönderdi. Mısır diline çevrilen antlaşma metni stellere kazınarak Karnak ve Ramesseum tapınaklarına konuldu. Antlaşmanın kil tablete yazılı ve Hattuşaş arşivlerinde saklanan bir kopyası, Alman kazı ekibinin daha ilk çalışmasında, Büyükkale'de, 1906 yılında gün ışığına çıkarılmıştır.

Üçüncü Hattuşili'nin bizzat kaleme aldığı vakayınameleri elimizdeki bilgileri tamamlar niteliktedir: "Kardeşim Mısır üzerine yürüdüğünde, yeniden fethettiğim ülkelerden topladığım birlikleri ve arabaları onun askeri seferine kattım..." Demek ki, III. Hattuşili, Muvattali'nin II. Ramses'e karşı çıktığı sefere katılmıştı. III. Hattuşili'nin Puduh Hepa'yla Mısır seferi dönüşünde karşılaştığını ve ardından onu kendine eş yaptığını yine aynı kaynaktan öğreniyoruz.

Çok daha sonra, iktidarının 34. yılında, evlenme yoluyla ittifaklar kurma geleneğini yeniden uygulamaya koyan II. Ramses, Hattuşili'nin kızıyla evlenir. Evlenmeyle ilgili bilgi veren çok sayıda ve çeşitli kaynak vardır: Karnak'ta, IX. *pylon*un önündeki ve Abu Simbel'deki stel yazıtları gibi. Prenses, Hattuşaş'tan kalabalık bir refakat heyetiyle ve çeyiziyle birlikte ayrılır, Kizzuvatna'yı geçtikten sonra Halep'e varır. Bunun üzerine Ramses de prensese ulaklarını gönderir, ama rüzgâr ve kar mevsimidir. Ramses Mısır Göksel Fırtına tanrısı Sutekh'e sunu yaparak şunları diler: "(...) bana verdiğin harika yanıma gelinceye kadar yağmuru, soğuk rüzgârları ve karı durdur." Tanrı Ramses'in yakarısına kulak verir ve kış ortasında yaz günlerini getirir. Mısır'a vardığında Hitit prensesine gelenekler uyarınca bir Mısır adı verilir: Maâthorneferurê.

Ramses'in bu evlilikle ve Mısır sarayından Hattuşaş'a gönderilen düğün armağanlarıyla ilgili olarak Akkad dilinde yazıp Hattuşili'ye gönderdiği bir mektup bugün Louvre Müzesi'ndedir (AO 9408). Bir süre sonra, III. Hattuşili'nin veliaht oğlu ve gelecekte IV. Tudhaliya olacak Hişmi Şarruma bir kış mevsimi Mısır'ı ziyaret eder. Ramses'in Hitit hükümdarına gönderdiği bir mektup bu olaydan söz eder: "Şimdi bakalım, Hişmi Şarruma geldiğinde, soğuk (kış) aylarıydı!" II. Ramses uzun iktidarının 40. yılında ikinci bir Hitit prensesiyle daha evlenecekti.

Deniz kavimleri, Mineptah ve III. Ramses

İÖ 2. bin Hint-Avrupalı göç hareketlerine sahne olmuştur. İÖ 13. ve 12. yüzyıllardaysa yeni bir istila dalgası yaşanır. Bu topluluklar genellikle Balkanlar'dan yola çıkarak kara ve deniz yollarını kullanıp doğuya yönelirler. Silahlarının gücüyle ve belki de doğaları gereği bir araya gelen bu insanlar, ilerledikçe karşılaştıkları ve boyundurukları altına aldıkları başka toplulukları da bu sonu gelmeyen göçlerine katacak ve böylece sayılarını daha da artıracaklardı. Anadolu'da ilk karşılarına çıkanlar Troya'yı yenilgiye uğratan Akalardı. İÖ 13. yüzyılın ortalarında Akaları buyrukları altına alsalar da, kavimlerin göçü İÖ 1. binin başlarına kadar sürecekti. Önlerine katıp kovaladıkları arasında Trakyalı Muşkiler ve Akaları yakından izleyen Dorlar da vardır ve bunlar da tüm diğerleri gibi kuzeyden gelip dalgalar halinde Yunanistan'a sızmaya başlamışlardı. Boyun eğmek istemeyerek karılarını, çocuklarını alıp teknelerine binen Akaların büyük bir bölümü Libya'ya, diğerleri de Fenike ve Kenan kıyılarına yöneldi. Anadolu'nun yerlisi olan ve Mysia, Lydia, Karia, Lykia gibi kıyı bölgelerinde yaşayan halklar göç dalgasının püskürtmesiyle Küçük Asya'dan kovulunca tekne-

lere doluşup Libya'ya gittiler. Anadolu'nun diğer yerli halklarıysa kara yolundan Akdeniz kıyısı boyunca güneye doğru kaçtılar. Kitlesel bir göç hareketiydi söz konusu olan. Zorla bir araya getirilen bu çok çeşitli kökenden insan kitleleri doğuya doğru yol alıp önlerine çıkan her şeyi yakıp yıkıyor, kendilerine direnen imparatorluklara ve krallıklara son veriyorlardı. Küçük Asya'yı silip süpürdükten sonra, gözlerini Hitit topraklarına, Ugaritgibi Ortadoğu krallıklarına ve nihayet Mısır'a diktiler.

Mısırlılar bu halklara "Kuzey ve Deniz Kavimleri" dediklerinden bu adla ünlendiler. Mısır hükümdarları belki de başlarına gelecek felaketi erkenden fark edip hazırlık yapacak zamanı buldular. Hititlerle bir barış antlaşması imzalamış olan büyük II. Ramses'in on üçüncü oğlu ve ardılı Mineptah antlaşmaya sadık kalacak ve IV. Tudhaliya'ya buğday yüklü gemiler gönderecekti. Olasılıkla Suriyeli beylere de kendilerini savunmaları için silah gönderilmişti; bu varsayım, Ugarit'te bulunan ve üzerinde Mineptah'ın kartuşunu taşıyan tek bir tunç kılıca dayanır. Yazılı kaynaklar bu konuda tek söz etmediklerinden bu durum yine de kesinleşmiş değildir.

İktidarının 4. yılında, Mineptah, Mısır'ın ezeli düşmanı olan ve kavimlerin büyük bir kısmının istila ederek yeni yıkımlara neden oldukları Libya'ya karşı bir sefer düzenler. Aynı yıl Nübye'de de savaşacaktı. Mineptah'ın tüm bu girişimlerini güneydeki tapınakların, özellikle de Amada tapınağının duvarlarına işlenen yazıtlardan öğreniyoruz. Bir sonraki yıl (5. yıl) Mısır batıdan istilaya uğrar. Karnak'ta bulunan 80 satırlık bir yazıttan, istilacıların Nil Deltası'nı geçerek Memphis'e yaklaştıkları anlaşılır. Libya'nın verimsizçölüne yerleşen muazzam sayıdaki göçmenler karınlarını doyuramadıklarından Mısır'a girme arzusu ve ihtiyacı içindeydiler. Mineptah'ın karşılaşacağı kavimlerin hepsi Yunanistan ve Küçük Asya kökenliydi: Şaradanesler, Şakaruşalar (Sikulesliler?), Akauaşalar (Akalar?), Rukular (Lykia-

lılar), Turoşalar (Etrüskler?). Başlarında Meriay adında biri vardı. Bozguna uğrayıp kaçışmaları için Mısır ordusuna altı saat yetmişti. İstilacıların karada ilerlemek için ellerinde öküzlerin çektiği kağnılardan başka çok az sayıda at olduğu dikkate alındığında, bu kolay ve çabuk elde edilen zafer daha iyi anlaşılacaktır; firavunun ordusu hızlı ve hafif savaş arabalarından oluşuyordu. XX. hanedandan III. Ramses döneminde Medinet Habu Tapınağı duvarlarına kazınan büyük kahramanlık tabloları, istilacıların geniş tekerlekli, sağlam kasası bir araya getirilmiş kütüklerden oluşan küçük kağnılarını çok açık betimler. Bazı kağnılar, özensiz uzun saçlı, basit giysili kadınlar tarafından sürülüyordu. Ama bu, kavimler göçünün yalnızca ilk dalgasıydı.

İÖ 12. yüzyılın sonunda III. Ramses tahta geçer. II. Ramses'in ve oğlu Mineptah'ın sona eren hanedanıyla hiç ilgisi olmayan bu hükümdar büyük savaşçı firavunların sonuncusuydu ve Yeni Mısır İmparatorluğu'nun mimarı olacaktı. Mineptah tarafından yenilgiye uğratılan Deniz Kavimleri Libya'da yeniden örgütleniyor ve Nil Deltası'na yeniden sızmaya çalışıyorlardı. Hitit gücü ortadan kalkmıştı, istilacılar Anadolu'nun güneyinde Kilikya'ya ve Amurru ülkesinde Naharina'ya kadar yayılmışlardı. Ugarit gibi büyük Ortadoğu limanları yıkılmıştı, Kıbrıs düşüyor ve Kenan bu Hint-Avrupalı halkların insafına kalıyordu. Mısır bir kez daha bu kavimlerle karşılaşacaktı. Tüm bu olayları aktaran yegâne kaynaklar, III. Ramses'in Thebai'nin batısında, Medinet Habu'da inşa ettirdiği Milyon Yıl (Jübile) Tapınağı'nın duvarlarını kaplayan kabartma ve yazıtlardır.

Deniz kavimlerinin Mısır'ın batısına yaptıkları ilk saldırı III. Ramses'in 5. iktidar yılına rastlar. O sırada, güneyde, Thebai'de bulunan firavun ordusunu alıp Delta'ya doğru ilerler. Bu seferle ilgili yazılı belgeler, Asya'dan gelen kavimlerin müdahale ettikleri olaylardan da söz eder. Oralara yerleşen deniz kavimleri Libya'nın savaşını desteklemek için olasılıkla piyade birlikleri

ve gemiler göndermişlerdi. Amurru'dan gelen adamlarla bir anlaşma yapılır ve bunlar deniz kavimlerine karşı bir deniz manevrası düzenlemiş olabilirler. "Kuzey ülkeleri kendi bedenlerinde titriyorlardı: Bunlar Filistiler ve Tekkerlerdi (olasılıkla Troya kökenli deniz korsanı bir halk)... Toprak üzerinde ve Çok-Yeşil (deniz) üzerinde savaşçılar vardı... Irmağın ağızlarından girenler ağa düşmüş kuşlar gibiydiler..."

Ramses'in iktidarının 8. yılında, deniz kavimleri yeniden, bu kez kuzeyden saldırırlar. Tehlike bu kez Kenan ve deniz yönünden gelmektedir. Amurru ülkesi merkez olmak üzere bir tür konfederasyon veya birlik kurulur. "Hatti, Karkemiş, Arzava'dan itibaren hiçbir ülke onların kolları karşısında dayanamadı... (Bu kavimler) Filistilerden, Tekkerlerden, Sikulselerden, Dananilerden (Ugarit'in kuzeyinden), Uaşahşalardan oluşuyordu." Firavunla ordusu, eski Horus Yolu'nu kullanarak Delta'nın doğu kıyısı boyunca ilerleyerek kavgaya hazırlanıyordu. III. Ramses'in büyük deniz gücü Medinet Habu Tapınağı'nın duvarlarında betimlenmiştir. Düşman gemilerinin pruvasıyla kıçı neredeyse dik bir açıyla kıvrıktır. Mısırlıların çarpıştıkları adamların başlarında geniş kenarlı, tepesi diken diken birer başlık, üzerlerinde kısa ve yine sivriliklerle bezeli birer etek vardır.

İktidarın 11. yılında batıdan yeni bir saldırı gelir. Mısır metinlerinde bu kez Maşauaşlardan, Timhiulardan, Tjenehulardan, Sepedlerden ve Libulardan söz edilir. Maşauaşların başı Kaper yakalanıp idam edilir. Bu son çarpışmanın ardından III. Ramses doğuda başka savaşlar daha yürütür, amacı Asya'daki Mısır topraklarını elinde tutmaktır. Tunip'i alıp Amurru'ya varır ve Hititlere ait olduğu söylenen iki kenti topraklarına katar. Medinet Habu Tapınağı'nın ilk pylonunun kuzey kulesinin ön cephesinde kazılı listeye göre, Hititler, Ramses'in bozguna uğrattığı Kuzey ülkelerinin içerisinde yer alırlar. Bu durum, Hitit İmparatorluğu ve gücü Hint-Avrupalı istilacılar tarafından yok edilse

de, Hitit nüfusunun bir kısmının ve esas olarak eski Hitit İmparatorluğu'nun güneyinde kalan kimi ikincil kentlerin bu saldırılara rağmen hayatta kalmayı başardıklarının ve İÖ 1. bindeki torunlarına sanatlarını, kültürlerini, edebiyatlarını, mitolojilerini ve inançlarını aktarabileceklerinin kanıtıdır. III. Ramses'in kazandığı zaferlerin ardından, Hint-Avrupalı kavimlerden oluşan bu koalisyonda yeralan Libular ve Maşauaşlar Mısır'a barışçı bir şekilde sızacak ve XX. hanedanın sonunda, Aşağı Mısır'da güçlü bir koloni kuracaklardı. Daha da sonrasında, gerçek anlamda askeri bir kast yaratıp iktidarı tümden ele geçirecek güce kavuşacaklardı. Bu nedenle, XXII. ve XXIII. hanedanlar Libyalı hükümdarlardan oluşur.

Mısır'la Anadolu arasındaki ilişkiler, İÖ 2. binin sonundaki istila hareketlerine bağlı karışıklıklarla kesintiye uğrasa da, daha sonra yeniden ama daha farklı bir nitelik kazanarak kurulacaktır. Daha anlık ve sınırlı olan yeni ilişkiler sık sık askeri çatışmalarla, hakimiyet kurma ve toprak ilhakı girişimleriyle yürüyecekti. Aşağıdaki bölümde ele alınacağı gibi, genellikle ortak bir düşman karşısında kurulacak ittifaklar söz konusu olacaktı.

Ticaretin durumu ve uluslararası ilişkiler

Akdeniz bölgesiyle bir şekilde bağlantısı olan çeşitli uygarlıklara ait tarım, ekonomi ve sanat ürünleri için bir ihraç noktası niteliğindeki Doğu Akdeniz havzasında bulunan ticaret yolları ve ticari mübadeleye sokulan hammaddelerle işlenmiş mallar, beklenmedik ve olağandışı bir keşifle belgelenmiştir. Türkiye'nin güneybatısındaki Kaş Limanı'nın doğusunda kalan Uluburun'da 1982 yılında dalış yapan bir süngeravcısı, külçe halinde bir yığın metal bulur. 1984'te, Teksas'taki Institute of Nautical

Archaeology'den bir ekip dört yıl sürecek bir sualtı araştırması başlatır. Süngercinin fark ettiği metal külçeleri, hangi ülkeye ait olduğu henüz belirlenemeyen ve İÖ 14. yüzyıl ortalarında doğudan batıya doğru seyir halindeyken tam bu noktada batmış bir ticaret teknesinin taşıdığı yükün yalnızca bir bölümüydü. Batık alanında bulunan unsurlardan, teknenin rotasının çember çizdiği ve Suriye-Filistin'den denize açılarak önce Kıbrıs'a, sonra Ege'ye, oradan da Mısır'a uğradığı anlaşılıyor.

Tekne gerçek hazinelerle doluydu: Külçe halinde bakır, kalay ve cam, fildişi, egzotik ağaç kütükleri, devekuşu yumurtaları, kokulu reçine, sarı zırnık, altın ve gümüş süs eşyası, keramik kapkacak, yağ gibi sıvı malların taşınmasında kullanılan büyük küpler (*pithoi*), silahlar, taş çapalar. Son derece özetleyerek saydığımız bu hamule listesi bile Asya, Afrika, Anadolu gibi çok değişik bölgelerden toplanmış hammadde ve mamul mallar içerir; kaldı ki, listenin ayrıntıları çok daha uzak diyarlardan getirilmiş mallar içerir.

Kalay, bugün henüz saptanamayan bir doğu ülkesinden (Afganistan?) getirilip Orta Dicle havzasındaki Eşnunna ve Yukarı Fırat havzasındaki Mari üzerinden Suriye kıyısındaki Ugarit'e sevk ediliyordu. Anadolu'da da işletilen kalay madenleri vardı ve Uluburun batığının kalay yükünün bir bölümü oradan edinilmiş olabilir. Batıkta bulunan kalay külçeleri daire şeklinde ve toplam yarım ton ağırlığındadır. Bakır cevheri, hiç kuşkusuz, Alaysa Krallığı'ndan (Kıbrıs) getiriliyordu. Külçelere verilen biçim Yakındoğu kökenlidir ve tam parça bir sığır derisine benzer; bu biçimi veren yegâne kalıp günümüzde Ugarit'te bulunmuştur. Bu çeşit metal külçelerine Mısır'dan Sardinya Adası'na kadar çok geniş bir alanda rastlanır ve batıkta bulunan 200 bakır külçenin toplam ağırlığı yaklaşık altı tondur. Kıbrıs İlkçağ'da önemli bakır kaynaklarından biriydi ve bu metalin adadaki inanç ve mitoloji sisteminin gelişmesinde önemli bir

etkisi vardı. Lefkoşa'daki Cyprus Museum'da saklanan İÖ 12. yüzyıla ait tunç bir heykelcikle öküz derisi biçimli bir külçe üzerinde ayakta duran silahlı bir tanrı temsil edilir. Olasılıkla Alaysa kralının Mısır firavununa gönderdiği bir mektupta, kral, gönderdiği bakır yükünün azlığından dolayı özür diler.

Batıkta bulunan diğer külçeler daha da şaşırtıcı nitelikte-dir: Yine daire biçiminde ama daha kalın, mavi cam külçeleri. Doğubilimci Leo Oppenheim, İlkçağ metinlerinde sözü edilen Mekku taşının bu cam külçeler olduğunu ileri sürmüştür. Mekku taşından, 19. yüzyıl sonunda Tell El-Amarna'da keşfedilen saray yazışma belgelerinde söz edilir. Mektuplardan biri Tyr (Lübnan'daki Sur) Beyi Abi-Milki tarafından Firavun Akhenaton'a hitaben kaleme alınmıştır: "Kralım, Efendim, sahip olduğum Mekku taşı hakkında bana yazmıştı. Ama ben, Kralım, Efendim'e yüz parçadan oluşan bir ağırlık göndermiştim..."

Külçelerin yanı sıra metal eşya da taşınıyordu. Batıkta, biri Kenan ürünü, diğeri Mykenai ürünü iki tunç kılıç, yine tunçtan baltalar ve ağırlıklar bulunmuştur. Teknenin yükünün bir bölümü değerli metalden küçük nesnelerdir; bunlardan birincisi, dövülmüş altın yapraktan bir kadehtir, kadehi oluşturan iki parça, küçük bir metal şeritle gizlenmiş üç perçinle birleştirilmiştir. Ardından, yapım tekniği ve desenleriyle tipik Suriye işi bir öbek altın takı gelir: Kuyumcu biziyle itilerek çalışılmış altın yapraktan bir pandantif, ellerinde birer ceylan taşıyan çıplak bir tanrıçayı gösterir. Bu takının benzerlerine Ugarit'te rastlanır. Yine itme tekniğiyle çalışılmış şahin biçimli bir pandantif ve üzeri yıldız işlemeli bir madalyon. Mısır işi altın bir yüzük ve üzerine bir Mısır kraliçesinin adı işlenmiş altından bir mayısböceği, gümüş alaşımından iki bilezik. Ayrıca, işlemesi tamamlanmamış, kırık veya parça halinde pek çok değerli metalden nesneler de bulunmuştur. Bu türden bozuk parçalar karada bulunmuş olsa, yeniden kullanılmak üzere depolandıkları düşünülebilir.

Bu bağlamda, yolcular arasında bir kuyumcu bulunmuyorduysa, o halde ergitilip yeniden işlenmek üzere taşınan birtakım hammaddeler olsa gerektir.

Diğer hammaddeler arasında bulunan fildişinden söz etmemiz gerekir. Batıkta bulunan iki suaygırı dişiyle bir büyük parça fildişi karaya çıkarılmıştır. Tıpkı devekuşu yumurtaları gibi bu dişler de Sudan'dan getiriliyordu, bunu Yeni İmparatorluk dönemindeki Mısır mezar resimlerinden öğreniyoruz. Fakat aynı dönemlerde Suriye'de de birkaç fil sürüsünün yaşadığı biliniyor. Mısır'ın XVIII. hanedanının firavunları, Ortadoğu'ya düzenledikleri başarılı seferlerinden söz ettikleri yazılı belgelerde, bu filleri avlamakla övünürler. Ugarit önemli bir imalat merkeziydi, işlenmiş fildişinden buluntuların pek çoğu Ugarit kazılarından gelir. Batıktaki fildişi parçası olasılıkla *pyxida* denilen bir tür yuvarlak mücevher kutusunun yapımında kullanılacaktı.

Batıktaki *amphora*ların içerisinde, bir tür kokulu reçine olan önemli miktarda terebentine (Pistacia Terebinthus) rastlanmıştır. Mısır ölü gömme törenleriyle ilgili belgelerde adı geçen bu maddenin nasıl ve ne amaçla kullanıldığı hâlâ gizemini korur. Terebentinin, Mykenai metinlerindeki *ki.ta.no* olabileceği ileri sürülmüştür. Bir başka amphorada, sarı zırnık denilen ve boya hammaddesi olarak kullanılan sarı renkli arsenik sülfit bulunmuştur, bir başkasıysa ağzına kadar cam boncuk doluydu. Hammaddeler konusunu kapatmadan önce, kaplumbağa kabuğu parçalarını, Baltık kıyılarından getirilen amberi ve Afrika kökenli bir bitki olan ve Sudan'la Angola'da bulunan abanoz ağacını (Dalbergia melanoxylon) sayalım.

Batığın yükünün önemli bir kısmı keramik parçalardan oluşuyordu. Teknede bol miktarda bulunan iri küplerden birinde, Kıbrıs işi bir öbek keramik eşya bulunmuştur; bunların arasında, bir ucu büzülerek alevin çıkışını sağlayan çanak biçimli yağ kandilleri göze çarpar. Bulunan keramik malzeme pek çok

değişik yerden getirilmişti: Bulunan Mykenai tarzı güzel bir *kylix* Rodos'ta üretilirdi. Keramik malzemenin biçimleri de çeşitlilik gösterir: hayvan biçimli bir *rhyton*, hacı matarası da denilen çift kulplu bir matara...

Batıktan on altı adet taş çapa da çıkarılmıştır. Deniz seyrüseferinin vazgeçilmez malzemeleri olan bu tip taş çapaları, denizcilerin bunları adak amacıyla Baal Tapınağı'na sundukları Ugarit'ten tanıyoruz. Batığın yükü içerisinde Mezopotamya ve Mısır kökenli pek çok parça vardır. Bulunan silindir mühürlerden biri kaya kristalinden yapılmıştır ve üzerinde tanrı oldukları sanılan üç kişinin kral olduğu düşünülen dördüncü bir kişiye doğru ilerlediklerini gösteren bir motif kazılıdır ve mührün iki ucu altınla kaplıdır. Buluntunun İÖ 1350 dolaylarında Babil'i yöneten Kassilerin mühürleriyle benzerlik göstermesi, onun da aynı döneme tarihlenmesine yol açmıştır. İkinci bir mühürse hematittendir ve Mezopotamya kökenlidir, ilk yapılış tarihi İÖ 1750 dolaylarıdır, ancak bundan dört yüzyıl sonrasında Asurlu bir kuyumcu tarafından elden geçirilmiş ve bir tanrıça karşısında duran bir kralı ve bu ikisinin arsında bir rahibi gösteren eski motifin üzerine bir kanatlı cin motifi eklenmiştir.

Mısır kökenli nesneler arasında, kemik veya fildişinden yapılmış, altın çerçeveli bir mayısböceği vardır, üzerindeki cam plakada "Ptah, Hakikatin Efendisi" yazısı okunur. Ptah Mısır'da zanaatkârların koruyucusu ve doğadaki tüm maden cevherlerinin yaratıcısıdır. Belki de teknede bir Mısırlı yolculuk ediyordu ve olasılıkla kuyumcuydu. Yeniden işlenmek üzere teknede bulunan hurda halindeki bunca değerli eşyanın açıklaması böyle olabilir mi? Bu konuyu bitirmeden, son olarak, üzerine Nefertiti'nin kartuşu kazılı altın bir yüzüğü de analım.

Batıktaki en olağanüstü buluntu belki de yazı yazınada kullanılan ahşap tablettir. Bu tabletin benzerleri İtalya'daki ve Galya'daki Roma dönemi buluntuları arasında yer alır. Batıktaki

yazı tableti, hafifçe kazınmış ve üzerinde bıçakla çizilmiş birbiriyle kesişen eğik çizgiler bulunan iki ahşap kanattan oluşur. Ahşapyapraklarınarasına balmumu dökülüyordu ve kazılı çizgilerbalmumunu tahtaya daha iyi yedirmek için çizilmişti; yine yazılı belgelere göre, daha güzel bir renk ve daha sağlam bir tabaka elde etmek üzere balmumuna %25 oranında sarı zırnık karıştırılıyordu. Yazı, ortaya çıkan balmumu yüzeye metalden sivri bir kalemle (*stylet*) yazılıyordu. Ahşap yapraklar fildişinden iki küçük menteşeyle birbirine tutturulmuştu, böylece kapanan yapraklar hassas balmumuna yazılmış yazıyı koruyordu. Uluburun batığındaki bu yazı tableti bulunmadan önce bilinen en eski yazı tableti Asur dönemine aittir (İÖ 8. yüzyıl). Bugünkü Nimrod'da (eski Kalhu) gerçekleştirilen kazılarda birbirine menteşelerle tutturulmuş fildişi tabletler gün ışığına çıkarılmış ve bunların bir yıldızbilimcisine ait oldukları düşünülmüştü.

Böylesi bir ticaretin başında kimin bulunduğu sorusu sorulabilir. Ortadoğu'nun eski büyük kentlerinde bulunan kil tabletlere işlenmiş belgelerden özel şahıslarca yürütülen ticaret etkinliklerinin var olduğunu biliyoruz. Fakat bu özel ticaretin yanı sıra, Tell El-Amarna'daki ünlü mektuplardan da anlaşıldığı gibi, Uluburun'dan çıkarılan teknenin battığı dönemde, değişik ülkelerin hükümdarları arasında karşılıklı armağanların ve sunuların da yapıldığını biliyoruz. Uluburun batığından bol miktarda tarihi malzeme çıkarılmış olsa da, teknenin kimi nitelikleri hâlâ bir sırdır: Teknenin çıkış ülkesi, mürettebatın ve yolcuların sayısı ve kimlikleri, teknenin sahibi veya sahipleri hakkında henüz bir bilgiye sahip değiliz.

VI. Bölüm

İÖ BİRİNCİ BİNDE ANADOLU

Karanlık bir çağla başlamış olsa da, İÖ 1. bin, Batı dünyasının tarihsel, efsanevi ve mitolojik anlatılar aracılığıyla pek çok anısını sakladığı gerçek bir kültür ve uygarlık mozaiğinin gelişmesine sahne olmuştur. Bu yeni döneme kadar, Troya dışında ortaya çıkan uygarlıkların daha çok Orta Anadolu'da yerleşmiş olmalarına karşılık, yeni dönemde kıyılar temelbir rol oynayacatır. İÖ 1. bin önce Fenikelilerin, sonra Yunanların çağıdır ve denizciliğin müthiş bir ilerleme kaydettiği bir dönemdir.

Troya'nın gücü, hiç kuşkusuz, İÖ 2. bin boyunca Anadolu'nun korunmasına katkıda bulunmuştu, fakat bu uygarlık Trakyalı kavimlerin indirdikleri darbeyle yokolmuş ve bu kavimler hemen ardından Hitit İmparatorluğu'nun üzerine çullanmışlardı. Hattuşaş'taki yazılı kaynaklar İÖ 1180 yılında aniden kesilir. Bundan sonra Orta Anadolu'da iki yüzyıl, başka bölgelerde dört yüzyıl sürecek bir karanlık çağ başlar. İÖ 1180 ile 775 yılları arasında Anadolu'nun nüfusu epeyce seyrekleşir ve burası daha çok göçebe topluluklar tarafından iskân edilir. Frigyalıların gelişlerine kadar hiçbir yerleşim birimine rastlanmayan

Anadolu'da Hitit geleneği tamamen silinir. Ama imparatorluk yok olsa da, son derece sarsılmış ve nüfusu azalmış Hitit halkı tümüyle ortadan kalkmış olamaz elbette; halkın bir bölümü hayatta kalmış ve yeni gelenlerle zaman içerisinde kaynaşıp karışmış olsa gerektir. Tam da bu nedenle, İÖ 1. binde de Hititlerden söz edilecek ama büyük Hitit İmparatorluğu'yla karıştırılmamaları için bu yeni döneme Geç Hitit Dönemi denilecektir.

Geç Hitit krallıkları ve beylikleri (İÖ 1200-700)

Anadolu'nun güneydoğusunda yaşanan durumla Suriye'nin kuzeyindeki durum birbirinden farklı olmuştur. Hitit beylikleri yaşanan felaketten pek etkilenmemiş gibidirler, çünkü deniz kavimlerinin istilasından ve imparatorluğun düşüşünden hemen sonra çok etkin bir konuma geçerler. Hitit İmparatorluğu geleneği imparatorluğun "Aşağı Ülkesi"nde, yani bir kısmı eskiden de var olan Tarhunsa, Karkemiş ve Malatya krallıklarında ve Suriye'nin kuzeyindeki Halep'le Asi Irmağı üzerindeki Hamath'ta yaşamaya devam eder. İÖ 12. ve 9. yüzyıllar arasında gözlenen önemli inşaat etkinlikleri, bu krallıklarla beyliklerin sakin ve gönençli bir dönem yaşadıklarına işaret eder. Ancak, İÖ 11. yüzyılın sonundan itibaren, bu devletçiklere Arami (Sami kavimlerinden) kabilelerinin önemli miktarda bir nüfusla ve tedricen sızdıkları gözlenir; Arami etkisi hem siyasi hem de sanatsal alanda farklı bir evrime yol açacaktı. Asur krallarının izleyecekleri savaşçı ve fetihçi siyaset sonucu bu beylikler teker teker düşerek Asur İmparatorluğu'nun birer eyaleti olacaktı.

Geç Hitit dönemine ait anıtlara kesin bir tarih vermek oldukça zordur, yine de tarzlarına bakılarak bunların o dönemin orta-

larında veya sonlarında yapıldıkları söylenebilir. Anıtların en eskileri (İÖ 10.-9. yüzyıllar) aynı zamanda anlayış, tarz ve ikonografi bakımından imparatorluk dönemi geleneklerine en sadık kalanlardır. Anıtların konuları hemen her zaman dinseldir. Tapımla ilgili törensel edimleri yerine getirirken gösterilen hükümdar, geleneksel imparatorluk giysisi ve eşyasıyla tasvir edilir: Uzun manto, ucu kıvrık uzun âsâ vb. Tasvir edilen diğer kişilikler de yine imparatorluk dönemindeki gibi kısa birer etek giyerler.

Mimaride de, tıpkı imparatorluk dönemindeki gibi, temelde ve subasmanda taş bloklar kullanılır. Yapının geri kalan kısmındaysa, kale, tapınak ve saray gibi önemli yapıların yalnızca kapılarında taş görülür. Kale-kentler surla çevrilidir ve, Alacahöyük örneğindeki gibi, anıtsal kapılar yarım rölyeflerle bezeli bir *orthostat*ın üzerinde yer alırlar. Mimari alana heykelin de yavaş yavaş girdiği görülür; oymalı bir taban üzerinde yükselen sütunlar, yapıyı taşıyan anıtsal heykeller gibi kaya kabartması geleneği unsurları da en azından Orta Anadolu'da kaybolmamıştır. Toros Dağları'nın kuzey yamacının dibindeki Konya'nın Ereğli ilçesi yakınında bulunan İvriz kabartması bunun en güzel örneğidir ve İÖ 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenir. Kabartmada, Tyana (bugünkü Kemerhisar) Kralı Warpalawa Fırtına ve Bitki tanrısı Tarhu'ya saygılarını sunmaktadır. 4,2 m yüksekliğindeki tanrı, ayakta ve sağa doğru profilden görülür. Başında boynuzlu bir miğfer, yüzünde kıvırcık gür bir sakal, belinde kısa bir etek ve ayağında ucu kıvrık pabuç vardır. Elinde bir üzüm salkımıyla birkaç başak tutmaktadır. Karşısında duran kralın saçları ve sakalı uzundur, üzerinde geometrik desenlerle bezeli uzun bir elbise vardır. Elbisenin biçimi ve bunu tutan *fibula* (broş) nedeniyle kabartmanın Frigya eseri olduğu sanılmıştı. Orta Geç Hitit sanatı çerçevesinde Zincirli (İÖ 9. yüzyıl sonu) ve Karkemiş'teki (İÖ 8. yüzyıl) eserleri sayabiliriz, burada bulunan

kabartmalar İstanbul Arkeoloji, Ankara Anadolu Medeniyetleri ve Berlin müzelerinde sergilenmektedir.

Bu beylikler ve küçük krallıklar, Mezopotamya ve özellikle Yukarı Fırat kökenli stilistik akımlardan oldukça erken dönemlerde etkilenmişlerdi. Koruyucuyu ve kralı simgeleyen aslan motifinin sıklıkla antsal kapıların süslemesinde kullanıldığı görülür. Aslan motifi imparatorluk dönemi Hattuşaşı'nda da vardı, ama bu imgenin kapı süslemesinde kullanılması Mezopotamya'da daha eskiye dayanır ve buna örneğin Mari'deki Dagan Tapınağı'nda rastlanır. Zincirli ve Karkemiş'te aslan motifi sütun tabanlarını ve *orthstat*ları süslemede kullanılmış olup özellikle krallık gücünü simgeler.

Geç Hitit döneminin son evresinde Asur ve Arami etkisi sanata daha çok yansır. Aslan hâlâ anıtsal süslemelerde başat motiftir, ama önceleri bu hayvan daha geometrik çizgilerle betimlenir ve ayrıntı çalışması yalnızca baş ve burun kısmında yapılırken, artık betimlemenin tümüne yayılır. Aslanın anatomik özellikleri daha doğru işlenir, kemikleri ve kasları daha belirgindir, vücut ve yele tüyleri tutam tutam belirtilir. Hayvanın burnu da daha ifadelidir, kükrer ve dişlerini gösterir. Dinsel ve mitolojik betimlemelerde karışık hayvanlar daha fazla görülür. Örneğin *griffon* başlı erkek kabartmaları. Betimlenen kişilikler üzerlerinde Asur sanatındaki gibi püsküllü ve büzgülü uzun giysiler taşır. Saçları ve sakalları uzun ve kıvrıktır, sanatçı her bir sakal ve saç lülesini ayrı ayrı işlemekten adeta zevk alır.

Son olarak, Geç Hitit döneminde hiyeroglif yazının düzenli bir şekilde kullanıldığını ve iki yeniliğe imza atıldığını belirtelim. Yeniliklerden biri *Hilani* denilen yapılar, diğeri yarım rölyefli mezar yazıtları olan stellerdir. Bir tür malikâne olan Hilaninin ön cephesinde, bir veya birkaç sütunun taşıdığı ve eni boyuna göre daha geniş olan ana odaya açılan bir sundurma bulunur. Steller iki amaçla kullanılırdı, üzerinde bir tanrı kabartması olan-

lar bir açık alana konulurdu ve bu alan kurban kesmek veya sunu yapmak üzere kullanılırdı. Bir ölünün anısına dikilen stellerin bir yüzlerinde ölen kişiyi temsil eden bir kabartma ve anısını yaşatacak bir yazıt bulunurdu.

Maraş'ta bulunan ve Louvre Müzesi'nde sergilenen stel (AO 19222) buna iyi bir örnektir. Geç Hitit dönemi heykeltıraşlarının en sevdikleri malzeme olan bazalttan yontma bu stel 75 cm yüksekliğindedir ve İÖ 7. yüzyılın başına tarihlenir. Ön yüzüne kazınmış sahnede, iskemleye oturmuş bir kadın, dizlerinin üzerinde ayakta duran saçsız, sakalsız bir erkeği tutar. Kabartmanın üst kısmındaki hiyeroglif yazıtta, ölen bu genç erkeğin adı belirtilir. Ellerinde tuttuğu simgesel nesneler –Uluburun batığından çıkarılana benzeyen çift kanatlı bir yazı tahtası, buna yazmak için bir stylet ve evcilleştirilmiş bir şahin–belli bir toplumsal sınıftan geldiğini gösterir. Genç adamın mensup olduğu toplumsal sınıf, ayrıca, giysilerinin zenginliğinden ve takılarının öneminden anlaşılır. Onu dizleri üzerinde tutan kadın annesidir, bakışlarını yönelttiği ve erken yaşta yitirdiği oğlunun okur-yazarlık ve avcılık niteliklerini vurgulamak istemiştir.

Urartu Krallığı (İÖ 900-580)

Doğu Anadolu'nun ucunda, Van Gölü'nün çevreleyen dağlık bölgede yer alan Urartu Ülkesi adını *Ararat* (Ağrı) Dağı'ndan alır. Urartu adına İÖ 13. yüzyıldan itibaren Asur metinlerinde rastlanır ve bu metinlerin keşfedilip deşifre edilmesinin ardında Urartu'yla Ahdi Atik'teki Nuh'un Gemisi öyküsünde geçen Ararat Dağı arasında bir bağlantı kurulur. Yer adı olan (*toponyme*) Ararat sözcüğü "dağlık bölge" demektir ve söz konusu bölgenin özelliğini iyi özetler. Eski Urartu Krallığı bir bölümü Türkiye'de, diğer bölümü Ermenistan'da kalan bir bölgeye yayılır.

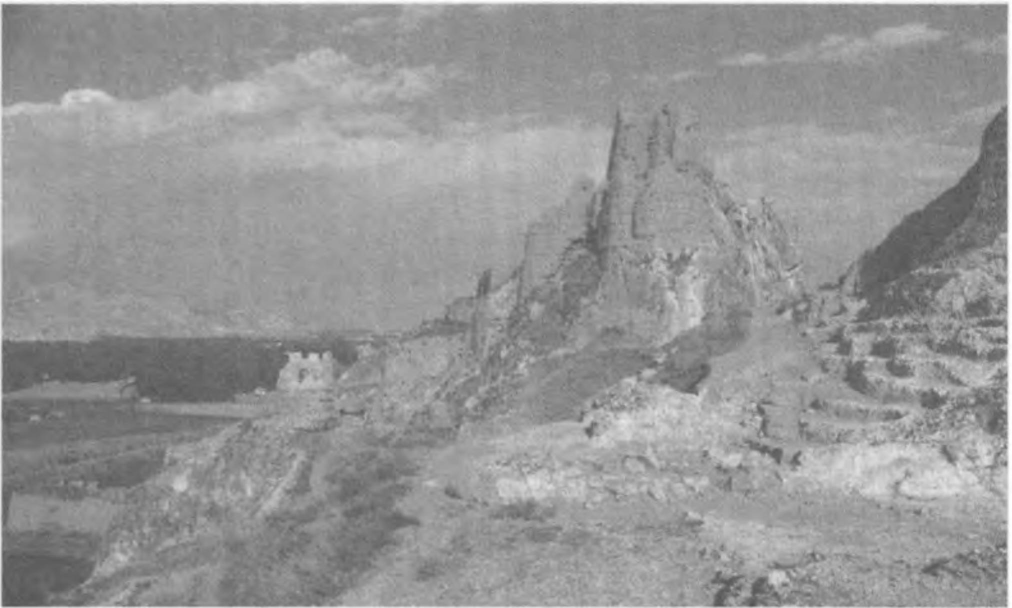
Aslında, Van Gölü'ndeki merkeze bağımlı pek çok küçük beylikten oluşur. Savaşçı nitelikleriyle öne çıkan Urartular Hurrilerin torunlarıdır. Asur gücüyle pek çok kez karşı karşıya gelen Urartuların savaş etkinlikleri, metalürjiyi gerek silah yapımında gerekse sanat alanında çok ileri düzeyde geliştirmelerine yol açmıştır. Metal ürünleri Etruria gibi uzak diyarlara kadar ihraç edilmiş ve eski Yunan dünyasında taklit edilmiştir.

Urartu adına ilk kez I. Salmanazar'ın (İÖ 1275-1245) Doğu Anadolu beyliklerine karşı çıktığı ilk seferin anlatıldığı bir metinde (İÖ 1275) rastlarız. İktidarı sırasında Nairi topraklarından (Urartu ülkesini belirtmek için kullanılan bir ad) 43 kralın başkaldırdığı, I. Salmanazar'ın oğlu I. Tikulti Ninurta'nın dönemine ait belgelerde de Urartu'dan söz edilir. Ayaklanan krallar yenilgiye uğratılarak zincire vurulmuş halde Asur'a getirilirler. Bu olaydan sonra, Asur vakayınamelerinde tam iki yüzyıl boyunca Urartu'dan söz edilmez. İÖ 9. yüzyılda, III. Salmanazar ilk kez Urartu'nun berkitilmiş kentlerinden ve krallık kentlerinden söz eder. Kuzeye doğru topraklarını genişletmeye çalışırken, Asurlular, tam da İÖ 9. yüzyılda Urartuların sert direnişiyle karşılaşacaklardır. İÖ 844'te, Asur kralı Anadolu'daki Urartu Krallığı'na karşı bir sefer düzenler, hükümdarları Arame'yi ve I. Sarduri'yi püskürtür ve Dicle'nin kaynağına kabartmalarla bezenmiş bir anıt diktirir. Yaşanan olaylar, büyük bölümü bugün British Museum'da bulunan, Balawat'taki sarayın tunç kapılarında da betimlenmiştir. Burası III. Salmanazar'ın yazlık sarayıydı ve Ninova'nın güneydoğusunda yer alıyordu. Kalıntılar 1877 yılında H. Layard tarafından keşfedilmiştir. Kapıların tunç kaplamasının üzerine, İÖ 858'de Suriye'nin kuzeyinde düzenlenen seferlerden sahneler işlenmiştir. Betimlenen erkek ve kadın tutsak dizileri, sürgün edilenler, kazığa geçirilmiş düşmanlar, Asurluların savaşın sonunda –Ortadoğu'da hep yapıldığı gibi– yalnızca ganimet toplamak ve haraca bağlamakla yetinmedik-

lerini gösterir. Asur Kralı Şamşi Adad'ın (İÖ 823-811) yürüteceği seferlerden yalnızca birkaç yıl önce, İÖ 835 ve 825 yılları arasında, Urartu Kralı I. Sarduri adına dikilen ilk anıtlar ortaya çıkar.

Bu noktada, Asur kaynakları yeniden sessizliğe gömülür. Bu sessizlik dönemi boyunca Urartu Krallığı büyük bir atılım yaşayarak nüfuz alanını uzak güney diyarlarına kadar yayar, hatta Suriye'nin kuzeyindeki birkaç Geç Hitit beyliğine saldırır. Bu yüzyılın sonunda Urartu gücünün eriştiği yetkinlik, Asurluları bu krallığın Ön Asya'daki hakimiyetini tanımak zorunda bırakır. I. Sarduri'nin oğlu İşpuini (İÖ 825-810) ile Menua (İÖ 810-786) çeşitli beylikleri kendi hakimiyetleri altında birleştirerek Urartu devletini gerçek anlamda monarşik bir yapıya kavuştururlar. Bu iki hükümdar bir dizi reform ve imar hareketine girişerek "krallık kentleri" denilen berkitilmiş kentler yaratır ve başlarına birer vali koyarlar. İşpuini ve Menua, ayrıca, arabalı süvariler, atlı süvariler ve piyadelerden oluşan 20.000 kişilik düzenli bir de ordu kurar. Ordu, miğfer gibi geleneksel tunç silahların yanı sıra çeşitli boylardaki kılıçlar gibi demirden silahlarla da donatılır. Menua'nın oğlu I. Argitşi (İÖ 786-764) kendisi için Tuşba'da (bugünkü Van) bir anıt mezar yaptırır.

İÖ 8. yüzyılın ortaları Urartuların en parlak evresidir. Hakimiyeti altına aldığı Suriye'nin kuzeyi Urartu'nun Akdeniz'e açılmasını ve ülkenin Yunan dünyası ve Etruria'yla ticaret yapmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla, Urartular Anadolu'nun ve Küçük Asya'nın Asurluların eline geçmesine engel olmuşlardır. Urartu topraklarını genişletme siyaseti güden I. Argitşi ve II. Sarduri (İÖ 764-735), Erebuni (bugünkü Erivan) gibi yeni kentler kurarlar. Krallığın sınırları Kafkaslardan Yukarı Mezopotamya'ya kadar uzanmıştır, fakat İÖ 745'ten itibaren durum tümden değişmeye başlar; Asurlular Urartuları bozguna uğratacaklardır.

Van, eski Tuşba, Urartu Krallığı'nın başkenti; kaleden bir görünüş (klişe: Marc Desti).

İÖ 743'te, III. Teglat Phalasar yeniden saldırıya geçer, Asur yitirdiği toprakları geri kazanmak niyetindedir. İÖ 730 yılına doğru, Kral I. Rusa (İÖ 735-714) başkent Tuşba'yı terk ederek Toprakkale'ye yerleşir. Sargon'un ve Sennaşerib'in hükümdarlıkları döneminde Asur baskısı biraz azalmakla birlikte askeri seferler sürer. II. Sargon, Suriye'yi, Filistin'i ve Mısır'ı yendikten sonra kuzeye yönelir. Bugün Louvre Müzesi'nde muhafaza edilen 430 satırlık dev bir tablette (AO 5372) II. Sargon'un Urartulara karşı düzenlediği sekizinci sefer anlatılır. Metin, Tanrı Asur'a hitaben yazılmış bir mektup gibi kaleme alınmıştır. Kralın bir akın başlatarak İÖ 714'te Musasir kentini ve Haldi Tapınağı'nı ele geçirdiği, tapınağın hazinelerini yağmaladığı ve halkı tutsak edip Asur'a götürdüğü anlatılır. Khorsabad'daki sarayında bulunan bir yarım rölyef de bu olayları betimler; kabartmanın bir parçası Louvre Müzesi'ndedir (AO 19892). Urartu Krallığı Kimmerlerin ve İskitlerin akınlarına göğüs germek zorunda kalır ve sonunda, İÖ 6. yüzyılda, olasılıkla İÖ 590-585 arasında, Medler tarafından parçalanır. Herodotos, yazılarında bu krallıktan hiç söz etmez, onun yaşadığı dönemde Urartulardan tek bir anı bile kalmamıştır.

Urartular hiyeroglif yazıyı ama ağırlıklı olarak Asurlulardan aldıkları çiviyazısını kullanmışlardır. Urartu kentleri, savunma kaygısıyla, başkent Tuşba gibi yüksek tepelere kuruludur ve kente en hakim noktadaki kale aynı zamanda hükümdarın sarayıdır. Kalelerde aynı zamanda tapınaklar, idari yapılar, işlikler ve büyük erzak ambarları bulunur. Kalelerin ve anıtların güçlü kerpiç duvarları bazalt bloklarından örülü bir temel ve subasman üzerine oturur. Van Gölü kıyısındaki Tuşba harabelerini 1827 yılında Fransız Asya Cemiyeti (*Société asiatique française*) tarafından Türkiye'ye gönderilen F. E. Schulz keşfetmiştir. Kalenin dibinde kyklop tipi bir surun ve göle doğru uzanan bir iskele veya mendireğin kalıntıları görülür. Duvarın yüzeyinde,

I. Sarduri (İÖ 9. yüzyılın sonu) adına Asur dilinde üç yazıt okunur. Asur dilinin burada kullanılması, Urartu devletinin daha kuruluş aşamasında düşmanından, özellikle yazı gibi kimi kültürel unsurları edindiğini gösterir. I. Argitşi Tuşba'da da kendisi için bir anıt mezar yaptırmıştır; mezar, kalenin oturduğu kayalık tepenin güney yamacında, batı tarafındadır. Kalenin içerisindeki pencere biçimli nişler yapıya konutları andıran bir hava verir, ama tanrılara yapılan sunular için düzenlenmişlerdir. Özgün halinde, anıt mezarın girişinde bir teras yer alıyordu. Urartular, ayrıca, göz alıcı bir sulama sistemi geliştirmişlerdi, sistemden geriye kalan iskele veya kanallar hâlâ görülebilir.

Tarım alanına gelince, yağı için en çok susam ekiliyordu, ayrıca üzüm bağları da vardı, at yetiştiriciliği son derece gelişkindi ve işlenmiş metal ürünlerin yanı sıra yün dokuma da ihraç ediliyordu. İhraç ürünlerinden başka, Urartu krallarının yenilgiye uğrattıkları ülkelerden, Asurluların da Urartulardan topladıkları vergiler, arkeologlara geliştirilen metalürji hakkında yeterince ipucu verir. II. Sargon'un Khorsabad'daki sarayında bulunan kabartma, Musasir'deki Haldi Tapınağı'nın yağmalanması sahnesinin yanı sıra, bir memurun iki yazıcıya ganimetin listesini çıkarttırdığını gösterir; ganimet eşyası tartılıyor ve kenara konuluyordu. Louvre Müzesi'nde saklanan ve aynı olayları betimleyen büyük tabletin üzerinde, tapınaktan, savaş silahları ve donanımları, değerli kapkacaklar, gümüş arabalar, tanrılara sunulmuş mobilyalar, giysiler, heykeller gibi tam 333.500 parça değerli eşyanın kaldırıldığı kaydedilmiştir... Sefer sonunda Asurluların eline 5 ton gümüş, 110 ton tunç ve büyük miktarda altın geçmişti.

Heykel ve küçük el sanatları gibi sanat ürünleri arasında, askeri amaçlar ve savunma amaçlarıyla çok özenle yapılmış mimari unsurların çokluğu göze çarpar. Büyük tunç ve taş heykellerden geriye hiçbir şey kalmamıştır, bunları yalnızca Asur savaş

belgelerinden öğrenebiliyoruz. Elimizde fildişinden yapılmış birkaç küçük el sanatı ürününden çok metal ürünler vardır. Tapınakların duvarlarına adak olarak bırakılmış son derece büyük kalkanlar asılırdı. Bunların yüzeyleri altınla kaplanmış aslan, boğa ve rozet motifleriyle süslenirdi. En çok ihraç edilen ürünler arasında, doğaüstü veya efsanevi hayvanlar biçiminde işlenmiş kulplara sahip, bakır alaşımından yapılmış son derece iri kazanlar bulunur.

Van Gölü'nün güneydoğusundaki Toprakkale'den bol miktarda tunç malzeme çıkarılmıştır. 19. yüzyılın sonunda antika eşya pazarlarını dolduran arkeolojik nesneler dönemin en büyük müzeleri (New York Metropolitan Müzesi, Saint-Petersburg Müzesi, Berlin Müzesi, Louvre Müzesi) ve özel koleksiyoncular arasında paylaşılmıştır. Toprakkale ören yerinde yapılan kazı çalışmalarından, bu süsleme elemanlarının olasılıkla tanrı Haldi'ye adanmış bir tapınağa ait oldukları anlaşılmıştır. İlk kazılar, Osmanlı İmparatorluğu döneminde İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi olan ve Asur bölgesindeki Nimrod'la Ninova kazılarını yöneten Sir Henry Layard tarafından gerçekleştirilmiştir. 1879-1880 yılları arasında, British Museum'dan bir kazı ekibi söz konusu tapınağın kalıntılarını gün ışığına çıkarır ve üzerinde çiviyazılı yazıtlar bulunan tunç kalkanın parçaları o sırada bulunur. 1898'deyse bu kez bir Alman kazı ekibi silahlar, tunç ve keramik malzemeler bulur. 1916 yılında Rus Arkeoloji Cemiyeti'nden bir ekip aynı yerde kazılar yapar ve onu 1938'de bir Amerikan ekibi izler. Türk arkeologların araştırmaları ancak 1959-1963 yılları arasında gerçekleştirilir ve bu arada Erimena'nın oğlu Rusa'nın adını taşıyan kalkanlar bulunur. İnsan gövdeli ve kanatlı boğa heykelcikleri, bir simge hayvan üzerinde ayakta duran insan heykelcikleri (bunlardan biri Louvre'dadır, AO 1500), doğaüstü hayvan heykelcikleri gibi son derece güzel işlenmiş parçalar, olasılıkla, Asur yarım rölyeflerinde betim-

lenen anıtsal Urartu tahtlarından birini süslüyordu. Toprakkale'yi II. Rusa yaptırmış ve buradaki tapınağın duvarlarına iktidarı boyunca gerçekleştirdiği büyük işleri yazdırarak içini diğer Urartu kalelerinden getirttiği hazinelerle doldurmuştu. Tapınağı ayrıca kendi adını ve öncüllerinin adlarını işlettiği kalkanlarla bezemişti. Onun işlettiği özlü yazıtlar bildiğimiz son yazıtlardır. Toprakkale, İÖ 6. yüzyılın başında Medler tarafından yıkılmıştır.

Daha yukarıda söz ettiğimiz Louvre'daki yarım rölyefte Musasir'deki Haldi Tapınağı'nın tam bir tasviri görülür. Tapınak berkitilmiş kentin ortasında, dağlık bir manzara içerisinde yer alır. Çift eğimli çatısının tepesinde mahya kiremidi motifi fark edilir. Altı payandadan oluşan ön cephesinin süslemelerini, tapınağın yağmalanmasını konu alan Asur yazılı tabletinde de aynen buluruz. Tapınak kapısının her iki yanında, dikilmiş iki mızrağın önünde "iki nöbetçi heykeli" yükselir; girişin sağında, "Sarduri tarafından dökülmüş" inek ve dana vardır. Girişteki payandaların üzerine ve bunlar arasında kalan boşluklara tunçtan ve değerli metalden dökülmüş kalkanlar aslıdır, altın kalkanların her biri 6,5 kg. ağırlığındadır. Tapınak girişinin önüne birer sacayağına oturtulmuş iki iri metal kazan konulmuştur. Bu kalkanlar, ağırlıklarından ve tutamaklarının yerinden de anlaşıldığı gibi savaşta kullanılmak üzere değil, tapınağa bırakılacak birer adak eşyası olarak üretilmiştir. Arkeolojik çalışmalar sırasında bu kalkanlardan bazı parçalar, ayrıca yine tunçtan kimi silahlar, ok sadakları, miğferler bulunmuştur.

Kültürel alanda, günümüze kadar ulaşan çiviyazılı metinlerde en çok dinsel konular işlenmiştir. Urartu tanrılar soyunun baştanrısı Haldi'ydi, gerçekten ulusal bir tanrıydı ve ana tapım yeri Musasir'di. Simge hayvanı aslandı. Savaş tanrısı Teşeba, Av ve Fırtına tanrısıysa Kumenu'ydu ve bu sonuncusunun simgeleri doğa elemanları ve boğaydı. Bu saydıklarımız yalnızca

başlıca tanrılardır; Van'daki büyük kaya kütlesi üzerinde keşfedilen uzun bir yazıt (İÖ 9. yüzyılın sonu) 79 tanrıdan oluşan bir liste içerir.

Frigya Krallığı (İÖ 750-546)

Hint-Avrupa kökenli Friglerin anayurdu Trakya'ydı ve olasılıkla Troya'yla Hattuşaş'ı yerle bir eden deniz kavimlerinin içerisinde yer almışlardı. Asurlular İÖ 12. yüzyıla ait metinlerinde Muşkilerden söz ederken olasılıkla Frigleri ve Mysialıları kastediyorlardı. Homeros bu halkı Troya Savaşı çerçevesinde Troyalıların yandaşı olarak nitelerken, Asur krallarının vakayınamelerinde ilk Muşki çetelerinin Fırat'a ulaşmasından İÖ yaklaşık 1150'de söz edilir. Anlaşıldığı kadarıyla, Muşkiler Troya'yı ve Hitit İmparatorluğu'nu düşürerek Anadolu'yu batıdan doğuya kat etmiş, fakat baş edemedikleri Asur gücü karşısında Orta Anadolu'ya çekilmişlerdi. Oysa bu halkın Anadolu'ya yerleşmesiyle ilgili gözlenebilir ilk arkeolojik izler en erken İÖ 8. yüzyılın ortasına kadar uzanır. Frigya Krallığı İÖ 725'te Gordios adında bir kral tarafından kurulur ama İÖ 675'teki Kimmer istilası dolayısıyla ömrü kısa olur. Kimmerlerin geçip gitmelerinden sonra birkaç küçük Frigya merkezi Orta Anadolu'da yeniden ortaya çıkar, ama oldukça sınırlı sayıdadırlar. Asur kralı II. Sargon'un (İÖ 722-705) vakayınameleri, Kral Midas'ın Sargon'un siyasetine engel olmak üzere İÖ 717'ye doğru Karkemiş Kralı Pisiri'yle ittifak yaptığından söz eder. Fakat her ikisi de yenilgiye uğrayacaktır. İÖ 707'den itibaren, Midas, Sargon'a vergi veren hükümdarlar arasında sayılır. Frigya Krallığı, Perslerin Anadolu'yu istila etmeleriyle İÖ 546'da ortadan kalkar.

Pers kralı Darius'un (Dara) İÖ 500 dolaylarında Anadolu'da yaptırttığı Kral Yolu Gordion'dan geçiyordu, bu kent Pers

hakimiyeti boyunca bir askeri garnizon merkezi ve yol üzerindeki bir ticari bağlantı istasyonu görevi görecekti. Frigya'nın önemini yitirmesine ve anısının yalnızca kimi efsanelerde ve kehanetlerde kalmasına rağmen, Büyük İskender İÖ 333 kışını Gordion'da geçirecekti. Fakat, Kral Gordios'un tahta geçerken kent tapınağına sunduğu ve üzerinde, kehanete göre çözmeyi başaran kişinin Asya'da büyük bir imparatorluk kuracağı ünlü kördüğümün bulunduğu öküz arabasının izine rastlanamamıştır. İskender, zor durumlarda her zaman yaptığı gibi, kördüğümü bir kılıç darbesiyle çözecekti. Daha sonra, İÖ 278'de, Bithynia Kralı Nikomedes, paralı olarak kullanmak üzere Galya veya Galatya'dan (bugünkü Fransa) üç kabilenin halkını ülkesine getirtecektir. Fakat son derece disiplinsiz ve yağmacı çıkan Galatyalılara bir süre sonra yerleşebilecekleri bir bölge verilir: Ankara yakınlarındaki Gordion ve Pessinus. Kabileler bölgeye kendi adlarını vererek buraya Galatya derler. Bir süre bağımsız bir krallık olarak yaşayan Galatya, Roma İmparatoru Augustus tarafından alınır, o sıralarda Gordion küçük bir kasabaya dönüşmüştür.

Galatya Krallığı'nın başkenti olan Gordion Ankara'nın 100 km kadar batısında yer alır. Alman arkeologların ören yerinde yürüttükleri kazılar 1900'de başlatılar ve buluntular günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. 1950'lerde Amerikalı Rodney S. Young başkanlığında yürütülen kazılar daha çok mezar alanındaki tümülüs üzerinde yoğunlaşmıştı. Bu alan Friglerin gelmesinden çok önce iskân edilmişti, yapılan sondajlar buradaki insan varlığının Tunç Çağı'na kadar uzandığını göstermiştir. Alçak bir tepenin üzerinde berkitilmiş durumda bulunan kent henüz tam anlamıyla ortaya çıkarılamadığından, uygulanan şehircilik planı hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Kentin güneydoğusunda, Frigya ve Pers dönemini yaşamış anıtsal bir kapı yer alır, yumuşak kireçtaşından (*poros*) yapılmış-

tır ve hâlâ iyi durumdadır, olasılıkla daha eski benzer bir yapının yerine konulmuştur ve 23 m uzunluğundadır. Birbirine paralel iki yüksek duvardan oluşan kapının ardında kalan alanın ortasında yine duvarla çevrili, bir tarafında kapı açıklığı bulunan, 9 m genişliğinde bir avlu vardır. Ana giriş olasılıkla iki kuleyle çerçeveleniyordu. Kentin dışına doğru bir rampa ve biri kapının kuzeyinde, diğeri güneyinde olmak üzere iki de avlu vardır. Avlular surlara dayandırılmıştır ve kente doğru açılırlar. Kapıdan geriye kalanlar bugün 9 m yüksekliğindedir. Kentin saraylar semti tam merkezde yer alıyordu. Buradaki konutların bir kısmı *megaron* tipindedir, yani bir giriş holü ve ortasında yuvarlak bir ocak bulunan bir ana salondan oluşuyorlardı. Konut çatıları, kil sıvalı saz örtülü ahşaptandı, pişmiş topraktan mimari yapıların ancak İÖ 6. yüzyılda ortaya çıktıkları düşünülmektedir.

Saraylar semti pek çok inşaat ve yeniden düzenleme evreleri geçirmiştir. Kentin bu kesimi kendine ait bir duvarla çevrili olup kent kapısından yalıtılmış haldeydi. Semtin içerisinde yan yana getirilmiş ve belli bir plan çerçevesinde serpiştirilmiş birçok mimari birim vardır. Bunlar iki grupta ele alınabilir: İlk etapta, farklı dönemlerde inşa edilmiş ve boş bir alan çevresinde sıralanan yedi ayrı megaron göze çarpar; diğer yandaysa, bu ilk gruptaki evlerin bir kısmına sırtını dayamış halde yan yana duran, batıya dönük sekiz megaronluk ikinci grup görülür, bu gruba "teras binası" adı verilmiştir. Binanın tümü 100 m'yi aşan bir uzunluktadır ve içerdiği megaronlardan her biri, 3 numaralı megaronda görüldüğü gibi, üç yönden galerilerle çevrilidir. 3 numaralı megaronun içerisinde kalıplar, keramik kapkacak, buğday ve arpa bulunmuştur, diğer dört megaronda birer mutfağa (ocaklar, ızgaralar, fırınlar) rastlanmıştır. Güney tarafındaki son iki megaronda fildişi parçaları, tunçtan dökülmüş hayvan heykelcikleri, altın takılar ve tunçtan büyük kap parçaları bulunmuştur.

Krallık sarayı işlevini ilk gruptaki yedi megaron üstlenmişti. 3 numaralı megaron sarayın en önemli yapısıydı. Diğer yapıların tersine, buradaki iç mekân dörder dikmeden oluşan iki sırayla üçe bölünmüş ve bir merkez nef elde edilmişti. Merkez nefin yan geçitleri, konut duvarlarının yarı yüksekliğinde yer alan bir galeriyle bölünmüş olsa gerektir, konutta bulunan mobilya eşyasının bir kısmı olasılıkla bu galeride duruyordu. Gün ışığına çıkarılan ahşap bir mobilyanın üzerine erkeklerden ve hayvanlardan oluşan kortejler betimlenmiştir, ayrıca geyik, griffon ve savaşçı motifleriyle süslü fildişi plakalar ve boyalı kapkacak bulunmuştur. 2 numaralı megaronun zeminine İÖ 8. yüzyılın sonunda, geometrik desenler oluşturacak biçimde dizilmiş kırmızı, beyaz ve mavi iri çakıl taşlarından örülü bir mozaik tabaka eklenmiştir. Bu, bugüne kadar bilinen iri çakıl taşından en eski mozaik örneğidir. Mozaiğin keşfi, bu megaronun içerisinde hiçbir taşıyıcı eleman (dikme veya sütun) bulunmadığının anlaşılmasını sağlamıştır. Çatının ağırlığı basit bir kiriş sistemiyle taşınıyordu. Megaron içerisinde herhangi bir taşıyıcı eleman bulunsaydı mozaiğin üzerinde iz bırakması gerekirdi. Gordion'un nihai yıkımı İÖ yaklaşık 600'lerde gerçekleşmişti. Kenti çevreleyen ve bir çayın aktığı ovanın toprağı killi ve tuzlu olduğundan tarıma elverişsiz ve su baskınlarına açıktı, dolayısıyla kentin varlığı yalnızca krallık sarayının varlığına ve belki de kimi stratejik ve ticari gerekçelere bağlıydı.

Gordion'un çevresinde, İÖ 8. yüzyılın sonundan 6. yüzyılın ortalarına kadar çeşitli tarihlerde yapılmış yüze yakın tümülüs vardır. Bunlardan otuzu kazılmıştır, beşi Almanlar tarafından 1900'lerin başında, diğerleri Amerikalılar tarafından. Tümülüslerin birkaçı Hellenistik döneme aittir (İÖ 2. ve 1. yüzyıllar). En büyük tümülüs yaklaşık 300 m çapındadır ve günümüzdeki yüksekliği 53 m'yi bulur. İlk etapta, ana zeminin üzerine ahşap (sedir veya ardıç) bir mezar odası inşa edilmiştir. Çift yanlı bir

çatıyla örtülü oda 5x6 m boyutlarında ve 3 m yüksekliğindedir. İçerisine ölenin bedeninin ve ölü eşyasının konulduğu oda daha sonra yaklaşık 1 m kalınlığında kireç taşı bloklarıyla örülü bir duvarla çevrilmiş ve yapının tümü, küçük bir tepe oluşturacak biçimde toprak ve kille örtülmüştür.

Lydia veya Yunan tümülüslerinden farklı olarak Frig tümülüslerinde *dromos* (giriş koridoru veya tüneli) bulunmaz. Mezar anıtı ölümden sonra ve tek bir beden için yapıldığından bir daha açılmasına gerek yoktu. Gordion'daki mezar odasında kısa boylu, altmış yaşın üzerinde bir erkeğin cesedi bulunmuştur. Ölünün yanına ahşaptan dokuz masa, yine ahşaptan iki paravan, üç büyük tunç kazan, bol miktarda tunç kapkacak ve 150 kadar yine tunç *fibula* (elbise tokası veya broşu) konulmuştu, bunlardan bir kısmı Asur ve Urartu işiydi. Hiç kuşkusuz bir kral için yapılmış gibi görünen bu mezar anıtının önce Gordios'a, sonra da İÖ 696'da ölen Midas'a ait olduğu düşünülmüştür.

En önemli kentlerden birisi de Ankara'ydı. Anıt Kabir'in çevresinde, içerisinde yirmi kadar tümülüs tipi mezarın yer aldığı ve İÖ 750'den 500'e kadar tarihlenen bir mezar alanı (*nekropolis*) bulunmuştur. Bunlardan bazıları Ekrem Akurgal tarafından kazılmıştır. Ankara'nın 150 km batısında yer alan Pessinus büyük bir tapım merkeziydi. Teokratik bir düzenle yönetilen bu kentin başında bir Büyük Rahip ve bir ruhban heyeti bulunurdu. "Tanrıların Büyük Anası" denilen Kybele'nin heykelinin yontulduğu taşın kutsal olduğuna (*bétyle*) ve gökten düştüğüne inanılırdı. Arkeologlar kimi eski Hitit kentlerinin Frigler tarafından kısmen işgal edildiklerini gözlemlemişlerdir. Bunlardan biri olan Hattuşaş'ta, Büyükkale'nin yer aldığı kaya yükseltisinin üzerinde, Frigya dönemine ait berkitmelerin büyük kapılarından birinin önündeki avluda Kybele'yi betimleyen güzel bir heykelcik bulunmuştur. Kireç taşından yontulan heykelcik 1.25 m yüksekliğindedir, İÖ 6. yüzyılın ortalarına tarihlenmiştir

ve halen Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde saklanmaktadır. Ayakta görülen tanrıçanın iki yanında, biri flüt, diğeri lir çalarak yürüyen birer müzisyen vardır. Kybele'nin başında büyük bir *polos*, üzerinde büzgülü uzun bir elbise vardır, göğsü üzerinde tuttuğu ellerinde şimdi artık görülmeyen bir simge tutuyordu. Yüz çizgileriyle giysisinin büzgüleri son derece geometrik işlenmiştir.

Lydia'yla birlikte Frigya da efsaneyle gerçek tarihin birbirine en çok karıştığı Anadolu bölgelerinden biridir. Gordios olsun Midas olsun, Frig krallarında en çok rastlanan geleneksel adlardır. Küçük Asya kökenli tarihçi Herodotos, ünlü "Soruşturmalar"ında bunlardan pek çoğunu sayar. Öküz arabasının okuna bir kartalın konduğunu gören Kral Gordios, kâhinlere danışmak için Lykia'nın Telmessos kentine gider. Tam kente girerken rastladığı küçük bir kıza yolu sorar, daha sonraları bu kızla evlenecek ve bu birleşmeden Midas doğacaktır. Midas'lardan biri başkent Gordion'un çevresindeki pek çok devletçiği bir araya getirerek bir federasyon kurar, derken Frigler ve Urartular Asur'a karşı ittifak yaparlar, ama Asur savaşlardan galip çıkar ve Midas'ı bozguna uğratır. II. Sargon'un İÖ 717-709 yılları arasındaki vakayınamelerinde Midas "Muşkili Mita" diye karşımıza çıkar.

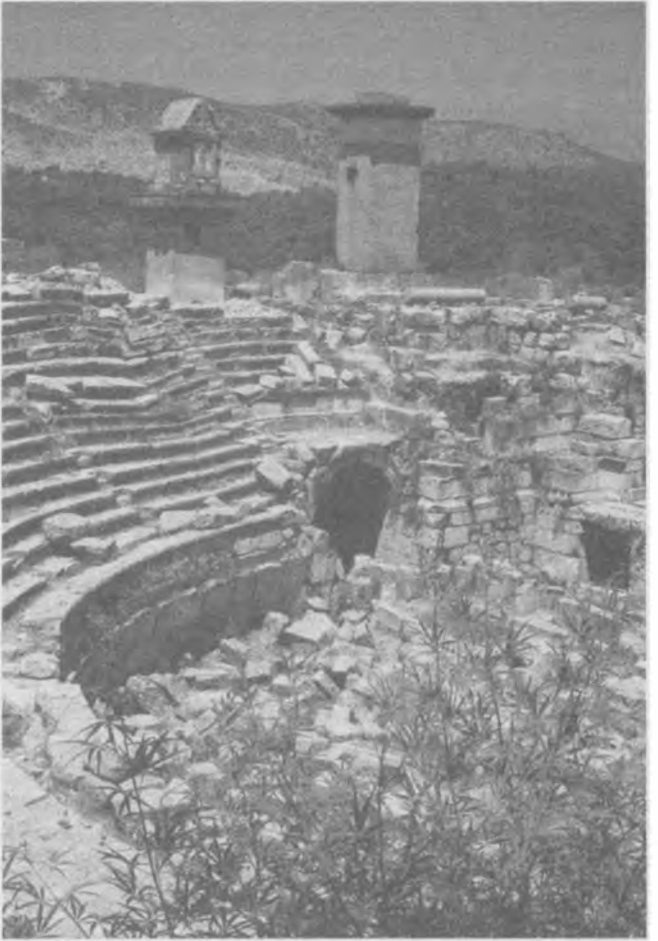
Frigya'nın, Kimmerlerin geçişlerinden sonraki geç dönemde ortaya çıkan ikincil kentlerinde tapım amaçlı güzel kaya kabartması örneklerine rastlanır. Açık havada düzenlenmiş bu kutsal alanlar ve yarım rölyefler Frigya tanrılar soyunun baştanrıçasını çok iyi anlamamızı sağlar. Roma inançlarına girmiş olan bu tanrıça Batıda *Cybèle* (Kybele) diye bilinse de, Anadolu'daki en eski metinlerde karşımıza Kubaba, Kubebe, Kubele adlarıyla çıkar. Yanında kocası Attis bulunur. İÖ 204'te, Roma Senatosu, bir *Sibylle* rahibesinin kehanetine uyarak Küçük Asya'ya bir heyet gönderip tapım heykelini Roma'ya getirtir ve heykeli tan-

rıça adına inşa edilen tapınağın içerisine, *Palatino*sunun üzerine yerleştirir. Açık havada düzenlenmiş bu kutsal alanların özellikleri incelendiğinde, Friglerin, Hitit uygarlığının kimi unsurlarının İÖ 1. bin boyunca yeşeren yeni Anadolu uygarlık birimlerine aktarılmasında çok önemli bir rol oynadıkları anlaşılır. Anıtsal yapılar ve kaya kabartmaları buna birer örnektir.

Frigya kaya anıtları, tepe noktası kıvrımlı süsleme unsurlarıyla donanmış üçgen bir alınlığın göze çarptığı yontulmuş cephelerden oluşur ve inşa edilmiş tapınakların genel görüntüsünü verir. Kimilerinde, niş içine konulmuş Kybele heykeli gibi tapım amaçlı bazı ayrıntılar ve kimilerinde ender de olsa yazıtlar görülür. Bu kaya anıtlarından birinin nişi boştu ve dinsel törenle getirilen taşınabilir tapım heykelinin konulması için öngörülmüştü. Bir başka anıtta Kybele kabartmasını kayaya oyulmuş olarak görürüz. Bu açık hava tapınaklarının dekoru tamamen geometriktir. Cepheler karelerle, baklava dilimleriyle, ızgara motifleriyle bezelidir, bir anıtın cephesiyse boydan boya labirent motifiyle süslenmiştir.

Lydia Krallığı

Gerçekten de birçok efsaneyle süslü bir tarihe sahip olan ve Herodotos'un sözcülüğünü yaptığı Lydia, hem gerçek hem de mecazi anlamda altın dökmüş ve insanlığı ilk kez parayla tanıştırmıştır. Lydia bölgesi, Tmolos Dağı ve Paktolos Irmağı'yla zengin altın yataklarına sahipti. Lydialılar yörenin yerlileriydi ve adlarını krallığı yöneten iki hanedandan önce hükümdar olan Lydos'tan almışlardı. Sözü edilen hanedanlardan ilki Heraklides soyuydu ve adını atası saydığı yarı-tanrı Herakles'ten almıştı. Bu hanedan Lydia'yı beş yüz yıl boyunca yönetmişti ve Herodotos'a göre son temsilcisi Kandaulos'tu. Bu sonuncunun

Xanthos (Lykia), biri Harpiler Anıtı olmak üzere mezar anıtlarıyla çevrili tiyatronun görünüşü (İÖ 5. yüzyıl, klişe: Marc Desti).

ardından tahta Gyges (İÖ 680-651) geçince, Mermnades soyu ikinci hanedan olarak yerini aldı. Herodotos'a inanacak olursak, Gyges, Kandaulos'un muhafızıydı ve tahtı onu öldürerek ele geçirmişti. Yine de, Gyges'in tahta çıkması Delphoi'deki Apollon Tapınağı'nın kâhini tarafından onaylanmıştı, ama kâhin kadın (*Pythia*) bu cinayetin öcünün dördüncü kuşakta alınacağını eklemeyi ihmal etmemişti. Gyges'in adı Asur vakayınamelerinde anılır. Adının geçtiği tablet (British Museum, WAK 2675) Ninova'da bulunmuştur, Asurbanipal'in Mısır seferinden ve Gyges'in gönderdiği bir heyetin kral tarafından kabulünden söz eder. Gyges Asubanipal'in hakimiyetini tanımakla birlikte, Asur'la savaş halinde olan Firavun Psametik'e yardım etmekten geri kalmaz. Böylece, eski dünyanın büyük güçleri arasına katılan Lydia, İÖ 7. yüzyılın ortalarında, Kimmerlere karşı koyabilmek için Asur ve Mısır hükümdarlarından yardım ister. Lydia kralları, İÖ 652-546 arasında, rakibi olan Frigya Krallığı'na son veren Kimmer akınlarını püskürtmekle uğraşırlar.

Kimmerlerin Anadolu'yu bir türlü terk etmemeleri karşısında Lydialılar yüzlerini Ege'ye çevirirler. Ege kıyılarındaki Yunan kentlerini hakimiyeti altına almaya çalışan Gyges bunu iyi kötü başarır, fakat Kimmerlerin İÖ 652'deki ikinci bir saldırısında yenilir ve öldürülür. Yerine geçen oğlu Ardys (İÖ 651-625) mücadeleyi sürdürür. Priene'yi alır ve Miletos'u kuşatır, kıyasıya yürütülen savaş on iki yıl sürer (İÖ 616-604) ve ancak Kral Alyattes döneminde son bulur. Onun ardından gelen Sadyattes'ten sonra (İÖ625-610) Alyattes (İÖ 609-560) tahta çıkar ve Karia'yla İÖ 600'de yıktığı Smyrna'yı kendine bağlar. Kimmerleri bozguna uğrattıktan sonra Orta Anadolu'ya ilerler ve Kızılırmak'a ulaşır, ama burada yeni gelen Medlerle karşılaşır. Bir hastalıktan kurtulması üzerine, Alyattes, Delphoi Tapınağı'na teşekkür etmek amacıyla gümüşten büyük bir *krater* (çift kulplu, geniş ağızlı, ayaklı büyük vazo) gönderir. Kroisos (İÖ

560-546) İonia ve Eolia'daki Yunan kentlerine karşı savaş açar ve Küçük Asya'daki tüm Yunan kentlerini vergiye bağlamayı başarır. Kapadokya'yı işgal etmesi, Pers tahtına İÖ 550'de oturan Kyros'u öfkelendirir. Perslerin güçlerininartması karşısında, Kroisos, Yunanistan'daki ve Libya'daki kâhinlere danışmaya kararverir. Delphoi, Dodone ve Libya'daki Ammon kâhinlerini dinledikten sonra, Lydia'yı Babil, Mısır ve Sparta'yla birleştirerek bir koalisyon oluşturmaya çalışır, ama daha bunu başaramadan Perslerle girdiği bir meydan savaşında yenilir. Bunun üzerine, direnmek için Sardes'e çekilir ama kent İÖ 546'da düşer. Bir saldın sırasında intihar eder; Sardes'e 10 km uzaklıktaki Bintepe adlı mezar alanında yapılan mezarını bize Herodotos betimlemiştir. Bu olaylann ardından, Persler, Lydia'nın başkentini imparatorluklarının batı ucundaki en güçlü merkez yaparlar; İran'daki Sus'tan başlayan Kral Yolu Sardes'te son buluyordu.

İlk Lydia sikkeleri Gyges'ten önce, İÖ 7. yüzyıla tarihlenir. Altın-gümüş alaşımından (elektrum) dökülmüş sikkelerin tura yüzü bir aslan kabartması, yazı yüzüyse Mezopotamya altmışlık sayı sistemine göre yapılmış bir damga taşırdı. Bu sikkelerden bazılannın Ephesos'taki Artemision'da (Artemis Tapınağı) bulunması, bunların tüm krallıkta, hatta İÖ 7. yüzyıldan itibaren dış ülkelerde dolaşımda olduklarını gösterir. Kroisos daha sonra altın ve gümüş sikkeler bastıracaktı. Lydia sikkeleri Perslerin Dara sikkeleri için model olacaktı; Persepolis'te bulunan bir tabletten, Darius'un parayla yaptığı ilk ödemelerin İÖ 493 yılında yapıldığını öğreniriz.

Olağanüstü olaylar Lydia'da sık sık gündeme gelirdi. Kuşkusuz, bunun kaynağı bu tür şeylerden zevk alan hükümdarları ve halkın kendisiydi. Krallar sıklıkla kâhinlere danışırlardı. Herakliides soyundan bir kral olan Meles, hükümdarlığının geleceğini öğrenmek için Lykia'daki Telmessos'ta bulunan kâhinlere danışmıştı. Sardes'in hiçbir düşmanın eline geçememesi için

kâhinler, krala, kent surlarının çevresinde bir aslan dolaştırmasını salık vermişlerdi.

Lykia

Yeni İmparatorluğun son dönemindeki Mısır metinleri deniz kavimleri arasında Lukkalardan söz eder. Günümüze kadar bu adın Lykialıları işaret ettiği düşünülmüştür, oysa bu halk kendine Termylles diyordu. Daha sonra Homeros, Lykialıların Troyalıların müttefikleri olduklarını söyler. Kralları Zeus oğlu Sarpedon, Patrokles tarafından İllion'un surları dibinde öldürülür. Bunun üzerine Olympos'un baştanrısı cesedinin Xanthos'ta, Lykia'nın en önemli kentinde gömülmesini emreder.

Luvvi ailesinden gelen ve erken Hint-Avrupa izleri taşıyan dilinden de anlaşıldığı gibi Anadolu kökenli olan bu halk, İÖ 2. binin sonundaki karışıklıklar sırasında bazı yabancı kavimlerle karışmıştır. Bu uzak geçmişe rağmen, Lykia maddi kültür ürünlerinden en eskileri en erken İÖ 8. yüzyıla tarihlenir. İÖ 7. yüzyılda Lykia üstün Lydia gücünün yanında barışçı bir şekilde yaşarken, İÖ 6. yüzyılda Persler önce Lydia'yı aldılar (İÖ 546), ardından bu ülkeye yöneldiler. Pers generali Harpagos Xanthos'u kuşatır ve alır; Herodotos'un anlattığına göre, "Xanthoslu erkekler kadınlarını, çocuklarını, mallarını, hizmetkârlarını kalede toplayıp burayı ateşe vererek tümden yakmışlardı; bütün bunların ardından korkunç yeminlerle ant içip bir huruç hareketi başlatmış ve tüm Xanthoslu erkekler savaşarak ölmüşlerdi." Bu tarihten itibaren kent Sardes'teki satrapa bağlanır, ama gerçekte Büyük Darius'a haraç ödeyip askeri bir yardım da sağladıktan sonra Xanthos çok özgür olmuştur. Yerel hanedanlar yönetimde kalır, kendi adlarına sikke basar ve yine kendi aralarında kavga ederler.

İÖ 360-350 yıllarında yerel satraplar merkezi iktidara karşı ayaklanırlar. Ayaklanmaya, Lykia'yı birleştiren ve son yerel hükümdar olan Limyralı Perikles de katılır. Bunun üzerine, Persler, Lykia'yı, bütün bu olaylardan sonra satrap unvanını alan Karialı hükümdar soyu Hekatomnideslerin yönetimine verirler. Bu Pers hakimiyetine son veren Büyük İskender olacaktı. Darius'u kovalamak üzere Lykia'nın bir bölümünü kat eder, belki de bir kehanet onu Xanthos'un kutsal kenti Letoon'a çekmişti. Plutarkhos bu konuda şunları yazar: "Lykia'da, Xanthos kenti yakınlarında, hiç nedensiz yatağından taşıp dibindeki bir tunç tableti dışarıatan bir pınar vardır. Tabletin üzerindeki kadim yazılarda Pers İmparatorluğu'nun Yunanlar tarafından yıkılarak son bulacağı okunuyordu. Bu kehanetle heyecanlanan İskender tüm kıyıları Fenike'ye ve Kilikya'ya kadar temizlemeye koyuldu." Letoon'da bulunan İskender adıyla Basileus unvanını taşıyan bir kaide, bu olaylardan yüzyıllar sonra yazan Plutarkhos'un sözlerini doğrular gibidir. Kehanet İskender'e tüm Pers İmparatorluğu'nun yıkılacağı sözünü verir ve kronolojik olarak İÖ 334-333 yıllarında dile getirilir, yani Gordion düğümü öyküsünden ve İskender'in Mısır'a gidişinde Siwa Vahası'ndaki Amon Tapınağı'nı ziyaret etmesinden önce. Plutarkhos'un sözünü ettiği pınar Letoon'daki en eski tapım merkezidir.

İskender'in ölümüyle Lykia'ya Antigone hükmeder. I. Ptolemaios burayı kısa bir süre için (İÖ 310) ilhak eder ve ülke İÖ 301'de Lysimakos'un eline geçer. Ptolemaioslar İÖ 296'da Lykia'yı ele geçirir ve İÖ 197'ye kadar elde tutmayı başarırlar. Bölge İÖ 2. yüzyılda Selevkoslara geçer. İÖ 197'de III. Antiokhos Küçük Asya'yı fetheder ve İÖ 190'a kadar hüküm sürer, fakat bu tarihte Sypilos Dağı eteğindeki Magnesia'da yenilgiye uğrar. İÖ 189'da Romalılar Lykia'yı Rodos'un denetimine vererek (Apamea Barışı, İÖ 188) Lykialıların tepki duymasına yol açarlar. İÖ 2. yüzyılda Lykia yeniden birleşir ve İÖ 169-167

British Museum, Londra, olasılıkla hükümdar Arbinas'a ait
anıt mezarı süsleyen heykel grubu (İÖ 5. yüzyıl başı, klişe: Marc Desti).

British Museum, Londra, Xanthos'taki Harpiler Anıtı'nı süsleyen yarım rölyefler, Lykia sanatındaki Yunan ve özellikle İon etkisini sergiler (İÖ 5. yüzyıl başı, klişe: Marc Desti).

arasında Romalılar Lykialıların bağımsızlıklarını tanımak zorunda kalırlar. Hellenistik dönem boyunca Xanthos'taki Letoon, Mısır'daki Ptolemaiosların yetkesi altında daha İÖ 3. yüzyılda kurulan Lykia Kentleri Birliği'nin federal tapım merkezi olur. Ptolemaioslar Lykia kentlerine hitaben yazdıkları mektupları ve çıkardıkları kararnameleri Letoon'da askıya çıkarırlar. Hellenistik dönemin sonunda yürütülen Lykia federal sistemini tarihçi Strabon'dan öğreniriz.

Lykia dilinin yazılı biçimi İÖ 6. ve 4. yüzyıllar arasındaki kısa bir dönemde karşımıza çıkar. Bu yazı kısa yazıtlarda ve "Xanthos yazılı payandası"ndaki uzun metinde kullanılmıştır. Metnin Lykia dilinde yazılı 230 satırının ortasında Yunanca yazılı on iki mısra yer alır. Yunan alfabesinin kısmi bir kopyası olan Lykia alfabesinin okunması mümkündür ve Yunan kökenli özel adlar deşifre edilebilir. Çift dilli kimi mezar yazıtlarından bazı Lykia sözcükleri tanımlanabilmiştir. 1973'te Fransızların Letoon'da yaptıkları kazılarda önemli bir belge keşfedilmiştir. Üç dilde yazılmış stelin üzerinde Lykia dilinde bir yasa metni, bunun Yunanca çevirisi ve Pers döneminin diplomatik dili olan Aramice bir özeti okunur.

Bulunan metinler, arkeolojik kalıntılar ve sikkeler Xanthos'u Lykia'nın en önemli kenti kılar. Xanthos'u 1835'te keşfeden İngiliz Charles Fellows, British Museum'un Trustees'i adına padişahtan izin alarak, 1843-1844 arasında yöreye üç kez gelip Londra'ya 200 sandık dolusu arkeolojik malzeme göndermiştir. 1881-1908 yıllarında Otto Bendorf başkanlığında bir Avusturya kazı ekibi ören yerinde çalışmış, derken 1948'de kazı çalışması Fransız ekiplerine devredilmiştir. Pierre Dermargne başkanlığındaki Fransızlar işlerini 1950'de tamamlamışlardır. Kent, Xanthi Vadisi'ne hakim bir tepede kurulmuştur. "Sarı Irmak" anlamına gelen Xanthi adı, akan çayın yağmurla gelen alüvyonlarla birlikte aldığı renkten dolayı verilmiş olsa gerektir. Vadi geniş

bir ormanlık ve tarımsal alandır ve Telmessos Koyu'na kadar Akdeniz'le kolay bir bağlantı sağlar. Xanthos'un yukarı kenti bu geçide hakim konumdadır.

Xanthos'un yukarı kentinde büyük bir yangınla harap olmuş bir küme konut (İÖ 6. yüzyıl ortası ila 5. yüzyıl ortası) gün ışığına kavuşturulmuştur. Yığına molozla inşa edilmiş ve kimi yerlerde birkaç metreye varan yükseklikte korunmuş duvarlarda ne kaplama malzemesi, ne kapı ne de pencere vardır. Duvarlar, ahşap malzemeyle inşa edilmiş konutlara subasman görevi görüyordu. Sakinler, evlerine, taşınabilir bir merdiveni veya duvar dışına yapılan basamakları kullanarak giriyor ve kiler niteliğindeki subasmanın içerisine inebiliyorlardı. Konutların ahşap olması Lykia bölgesindeki ormanların bolluğuna ve Yenitaş Çağı'ndan beri Anadolu'da gelenekselleşen ahşap-toprak (duvarlarda) ve taş blok (temelde ve subasmanda) kullanımına dayalı tekniğin benimsendiğine işaret eder. Gerek konutların gerekse mezar anıtlarının yüksek yapılması Lykia'ya has bir özelliktir.

Lykia'daki ölü gelenekleri ve anıtları son derece özgündür. Anadolu içlerinde rastlanılan kaya mezarlarının yanı sıra, Lykia'da, Klasik Çağ öncesinde, bir payanda üzerine oturtulmuş mezarlar da kullanılmıştır; bunların hükümdar mezarları oldukları düşünülmektedir. Bugün British Museum'da sergilenen Xanthos Nereidler anıtı gibi *peribolos*lu (çevre duvarı) ve *podium*lu (yüksek kaide) anıtsal mezarlar, İÖ 5. ve 4. yüzyıllarda, en önemli hükümdar malikânelerinin yakınlarına dikilmiştir. Lâhitler ve mezar-evler gibi diğer tiplerdeki mezarlar esas olarak ahşap bir konut mimarisinin taşa uygulanmış halidir. Lykia'daki mezar toplulukları arasında en eskisi olan bu iki tipteki mezarların orta ve üst sınıftan şahıslar için yapıldıkları sanılmaktadır. Lykia kentlerinin önem sırası çeşitli anıtların sayısına, mimari ve bezeme niteliğine bağlıdır. Bu anlamda, Xanthos, diğer tüm kentlerin önüne geçer. Kentte altı yüksek mezar kaidesi ve iki anıtsal

hükümdar mezarı bulunmuştur. Başka hiçbir Lykia kentinde bu kadar çok sayıda hükümdar mezarı yoktur, mezarların en azından on yedisi oyma bezemelerle işlidir ki buna da ender rastlanır.

Lykia'nın geleneksel kadim sanat üslubu İÖ 6. yüzyılın sonundan itibaren güçlü Pers etkisi altında kalmıştır. En çok betimlenen sahnelerde, Ahemeni sanatına yakın bir üslupta boğalar ve kükreyen aslanlar görülür. Lykialıların, Perslerin diplomaside kullandıkları Arami yazısını ve dilini benimsemiş olmaları Pers etkisinin bir başka boyutudur. Lykia, Ahemeni etkisinin yanı sıra Yunan etkisine de maruz kalmıştır, çünkü Yunan kolonilerinin bulunduğu Rodos, Kos, Knidos gibi yerleşim birimleriyle, Ephesos, Miletos ve kutsal kenti Didyma gibi büyük Yunan kentlerine yakın bir konumdadır. Bu nedenle, Xanthos Harpiler Anıtı (British Museum) gibi en güzel eserlerden bazıları İon tarzındadır.

Xanthos'un 5 km güneybatısında yer alan Letoon, Charles Fellows'a Xanthos gezisinde eşlik eden İngiliz deniz subayı Hoskyn tarafından 1841'de keşfedilir. Ama bu kutsal kentten Ovidius da eserlerinde söz etmiştir. 19. yüzyılın sonunda burada çalışmalar yapan Avusturyalı bir ekip kentin planını ortaya çıkardıysa da, gerçek kazılar 1962'de Henri Metzger tarafından başlatıldı ve 1979'dan itibaren Christian Leroy'ya devredildi. Bu kutsal alan İÖ 7. yüzyıldan itibaren gelişmeye başladı. Yörenin tapım alanı olarak seçilmesindeki başlıca etken bir pınar olmuştur. Lykialılar burada öncelikle ana tanrıçaya ("Bu kutsal Alanın Anası") tapınıyorlardı. Ören yerinde, hacıların adak amacıyla kutsal pınara attıkları pişmiş toprak figürinler bulunmuştur. Ana tanrıçaya, *Eliyana* denilen başka tanrılar da eşlik edebilirdi.

Fakat henüz bilmediğimiz daha ileriki bir tarihte, bu Anadolulu ana tanrıça, yerini Yunan tanrıçası Leto'ya ve çocukları Apollon'la Artemis'e bırakır, *Eliyana*lar da *nymphea*lara (su peri-

leri) dönüşürler. İÖ 5. yüzyıla tarihlenen bir yazıttan, hükümdar Arbinas'ın burada Yunan tanrıçası için bir tapınak yaptırdığını ve Delphoi'deki kâhine danıştığını öğreniyoruz. Bu tapınağın kalıntıları daha geç bir dönem olan Hellenistik dönemde yapılan tapınağın altında kalır. Roma'nın denetimi ele aldığı İÖ 2. yüzyılda, Leto, Apollon ve Artemis tapınakları Hellenistik tarzda yeniden inşa edilir. Leto'ya adanmış olan ve İS 4. yüzyılda yıkılan ana tapınağın neredeyse dörtte üçü bugün hâlâ ayaktadır, yalnızca zemini epeyce yıpranmıştır. İÖ 2. yüzyılda inşa edilen *peristylos*lu (tek sıra sütunla çevrili) bu tapınak İon düzenindedir, ancak ne alınlığında ne de diğer bölümlerinde hiçbir bezemesi yoktur. İç mekânın dekorunda Korinthos düzeni yeğlenmiştir. Kutsalkentin tiyatrosu da aynı dönemde dikilmiştir.

Telmessos (Fethiye) Lykia'yla Karia sınırında yer alır; İlkçağ'ın en eski dönemlerinde çevrede ünlenmiş bir kâhinler okuluna sahipti. Frigya ve Lydia hükümdarları sık sık bu okula gelip kâhinlere danışırlardı. Herodotos bazı büyü etkinliklerinden de söz eder, "Telmessos'un yılanlı adamları". Telmessoslu Aristander, Büyük İskender'in babası Makedonyalı Philippos'un özel kâhini olacaktı. Saray avlusuna yerleştirilen Aristander, İskender'in doğumunu tahminetmiş ve dahasonra ona Hindistan'a kadar eşlik etmişti. Aristander'in kehanetlerle ilgili bir kitap yazdığı bilinir. İskender, büyük Asya seferi sırasında Lykia'da bir süre kalır ve Telmessos'u hiç savaşmadan, hile yoluyla alır. Buradan kışı geçirmek üzere Phaselis'e gider; kentin ihtiyar heyeti ona altın bir taç armağan eder.

SONUÇ

Tarihöncesinin en eski dönemleriyle ilgili araştırmalar henüz emekleme aşamasındadır; Anadolu'nun nüfusu hâlâ incelenmesigereken bir konudur. Fakat köylere uygulanan şehir planlamasında da gözlemlediğimiz gibi, Yenitaş Çağı son derece parlak bir dönemdir. Buna karşılık, Çatalhöyük'te henüz cevabı bilinmeyen ne kadar çok soru var! Bu ören yerinde kazıların yeniden başlatılması gereklidir, ama buna kalkışmadan önce, var olan ulaşılabilir belgelermutlaka incelenmeli, ören yerinin yayılma alanı ve sınırları tam olarak saptanmalı, köyün kesin kuruluş tarihini saptamak üzere ham toprak tabana ulaşıncaya kadar derin bir sondaj ve başka yanal sondajlar yapılmalıdır.

Anadolu'daki uygarlıkların her biri ayrı bir cazibe merkezidir ve hayret uyandırıcıdır. Mimarisi, aile tapınakları, sanat ifadeleri ve bulunan mobilya parçalarındaki estetikle Çatalhöyük en başta gelir. Çayönü'nde yapılan incelemeler ve gün ışığına çıkarılan buluntular bizleri bugün yeniden şaşırtıyor. Belki de ortak amaçlarla kullanılmış büyük yapıların bulunması (yapıları belgeleyen yazılar bulunmadığından biz yine de buna bir olasılık olarak bakalım), şu tuhaf kafatası tapımı gibi kimi toplu törenlerin olası varlığı merakımızı kışkırtıyor.

Diyebiliriz ki, tüm tarihi boyunca, Anadolu, Mezopotamya'ya çok sıkı bağlarla bağlıydı. Yukarı Fırat havzasından itibaren insan toplulukları göç ediyor ve yer değiştiriyorlardı; yakın tarihlerde yapılan kimi araştırmaların ve sentezlerin önerdiği gibi, bu hareketlilik belki de Ortataş Çağı'ndan beri vardı. Mal ihracatının, ticari ilişkilerin ve askeri seferlerin eşlikettiği bu yer değiştirmeler, İÖ 2. binde ortaya çıkan yazılı metinlerde doğrulanmıştır. Asur vakayınameleri tacirlerden, Kapadokya'da kurulan karumlardan, derken Muşkilerden, Urartu'dan, Frigya'daki Midas'tan, Lydialı hükümdarlardan söz eder. Lydia üzerine yapılacak araştırma ve incelemelere özel bir önem verilmelidir. Çünkü bu eski devleti yalnızca mitolojik anlatılardan ve Herodotos, Platon gibi Yunanların aktardıkları olağanüstü geleneklerinden tanıyoruz.

Tarihin en eski dönemlerinde, Anadolu, ilişkilerini daha çok doğudaki veya güneydeki komşularıyla (Mezopotamya, Ortadoğu, Mısır) geliştirmişken, tıpkı Hititler ve Frigler gibi batıdan gelerek Anadolu'ya İÖ 1. binde yerleşen Yunanlar bu geniş toprakları Batı kültürlerine açmışlardı. Onların döneminde Anadolu, klasik üslupta tapınaklarla, *gymnasium*larla, *palestra*larla ve hamamlarla donatılır; Kybele, Artemis gibi Anadolu tanrıları kıyıdan yelken açıp Yunanistan'a, Roma'ya, hatta Avrupa'nın iyice batı uçlarına kadar giderler.

KAYNAKÇA

Merry Ottin, *Terre des empereurs et des sultans*, Ed. du Pont Royal, 1962; Ekrem Akurgal, Cyril Mango, Richard Ettinghausen, *Les trésors de Turquie*, Cenevre, Skira, 1966; James Mellaart, *Çatal-Höyük, une des premières cités du monde*, Paris, Tallandier, 1971; Pierre Amiet, *Les civilisations antiques du Proche-Orient*, Paris, PUF, "Que sais-je?", n° 185, 1971; Kurt Bittel, *Les Hittites*, Paris, Gallimard, kol. "Univers des formes", 1976; *Prières de l'Ancient Orient*, "Cahier Evangile"in eki, 27, Paris, Ed. du Cerf, 1979; Ekrem Akurgal v.d., *L'art en Turquie*, Freiburg, Office du Livre, 1981; Avrupa Konseyi, XVIII. Avrupa Sanat Sergisi, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 22 Mayıs-30 Ekim 1983 (sergi kataloğu); Ekrem Akurgal, *Civilisations et sites antiques de Turquie*, İstanbul, Haşet Kitabevi, 1986; André Leroi-Gourhan, *Dictionnaire de la Préhistoire*, Paris, PUF, 1988; Jean-Louis Bacqué-Grammont (yön.), *Anatolie antique, fouilles françaises en Turquie*, Varia Anatolica IV/1, sergi kataloğu, Paris-İstanbul, Bibliothèque nationale et Institut français d'études anatoliennes, 1989; Jean-Louis Huot, Jean-Paul Thalmann, Dominique Valbelle, *Naissance des cités*, Paris,

Nathan, 1990; Michel Baud (yön.), *Cités disparues, découvreurs et archéologues au Proche-Orient*, "Autrement", özel sayı, n° 55, Eylül 1991; *Traités et serments dans le Proche-Orient ancien*, "Cahier Evangile"in eki, 81, Paris, Ed. du Cerf, 1992; *Les Hiti-tes, civilisation européenne à fleur de roche*, Les Dossiers d'Ar-chéologie, n° 193, 1994; Jacques Cauvin, *Naissance des divinités, naissance de l'agriculture*, Paris, Ed. du CNRS, 1994; *Le trésor de Priam retrouvé*, Dossiers d'Archéologie, n° 206, 1995; Jacques Santrot (yön.), *Arménie, trésors de l'Arménie ancienne des origines au IVe siècle*, Paris, Somogy-Musée Dobrée, 1996.